

T.C
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEŞRUTİYET'TEN CUMHURİYET'E SARUHAN SANCAĞI'NDA
GAYRİMÜSLİMLER

AYŞEN KOÇ

DANIŞMAN

Yard. Doç. MUZAFFER TEPEKAYA

MANİSA

2006

Tez Adı: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Saruhan Sancağı'nda Gayrimüslimler

Yazar: Ayşen KOÇ

ÖZET

Manisa günümüze kadar pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş tarihi bir merkezdir. Manisa'nın Osmanlı döneminde sahip olduğu tarihi konumu, arşiv kaynaklarının ve şer'îye sicillerinin zenginliği bu ilginin sebeplerindedir.

Bu çalışma Saruhan Sancağı Manisa Merkez kazasında Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e gayrimüslimlerin nüfus, yerleşme, sosyal hayat, gündelik hayat ve eğitimleri ile gayrimüslim varlığını incelemektedir.

Manisa insanlık tarihi boyunca birçok medeniyete beşiklik yapmıştır. Hitit, Frigya, Pers, Roma, Bizans, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar.

Osmanlı Devleti, bünyesinde yer alan gayrimüslimleri, yönetim ve hakları bakımından Millet sistemi içerisinde değerlendirmiştir. Saruhan Sancağı'nda yaşayan gayrimüslimler de bu sistem içinde yerini almıştır.

İlk olarak 16.yy.'da Yahudilerin gelmesiyle birlikte Manisa'da gayrimüslim bir cemaat yapısı oluşmaya başlamış, daha sonra 17. ve 18. yy.lardan itibaren Ermeni ve Rumların da gelmesiyle farklı cemaatler bir arada yaşamaya başlamıştır.

Araştırmamızda Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Manisa'da ki gayrimüslimlerin nüfusu, ekonomik ve sosyal yapısı, dini yapısı, eğitim durumu, cemaatler arası ilişkileri incelenerek döneme ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Genellikle rahat bir hayat süren gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ve Batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgalinden sonra yüzyıllardır birlikte yaşadıkları Müslüman Türklerle çatışmaya girmişlerdir.

ABSTRACT

Manisa is a historical centre where attracts many investigator's attract. The reasons of this attraction are historical position of Manisa which had in Ottoman Period, the wealth of archives sources and religiow records.

This study has safveyed non-muslims' population, inhabiting, daily life and education in Manisa between 1876–1923 and the ex istance of non-muslims in period till Republic.

In the course of history had appeared Several Civilizations : Hittite, Frigia, Pers, Rome, Byzantuna, Anatolia Seljukes and Ottomans.

Ottoman Empire had seen non-muslims who took parts in constitution of state, in the system of Nation with regord to rights and management.

Non Muslims who lived in Manisa had apperared in this system.

First of all, a structure of Non-muslim Commwity began to form after jew had come to Empire in 16 th century. And then different communities had began tolive together with coming of Armenians and Bzyantine Greeks from 17 th and 18 th centuries.

Non Muslims who usually had a camfor table life all together had collided with muslim Turks as a result of lost of first world war by Ottoman Empire and invasion of all the wess Anatolia by Greeks.

This study has ainned at lightening the general structure of Non-Muslims at last period of Ottoman Period.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
Özet	I
Abstract	II
İçindekiler	III
Kısaltmalar	IV
Önsöz	V
Giriş	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
Osmanlı Devleti Gayri Müslim Hukuku	17
İKİNCİ BÖLÜM	
Manisa’da Gayrimüslimler	24
A) Nüfus ve Yerleşme	25
B) Gayrimüslimlerin Sosyal Hayatı	38
a) Rumlar	38
b) Museviler	45
c) Ermeniler	53
C) Eğitim	59
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
İkinci Meşrutiyet’ten Sonra Gayrimüslimler	70
A) Nüfus	71
B) Gayrimüslimlerin Sosyal Hayatı	74
C) Eğitim	86
SONUÇ	88
BİBLİYOGRAFYA	90
FİHRİST	99
EKLER	105

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AIU.	: Alliance Israillite Universalle
ATESE	: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BDAGM	: Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Merkezi
c.	: Cilt
CBÜ. FEF.	: Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Çev.	: Çeviren
DEÜ. AİİTE.	: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
DH. İUM.	: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumi Evrakı
DH. MUI	: Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Kalem Evrakı
EÜ. SBE.	: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İÜ. EFTB.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
s.	: Sayfa
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Ty.	: Tarih yok
YA. Hus.	: Yıldız Arşivi Hususi Evrakı
YEE.	: Yıldız Esasi Evrakı
YPRK. ASK	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat
YPRK. PT	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı
YPRK. UM	: Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrisatı
yyy.	: Yayın yeri yok
Yy.	: Yüzyıl
ZD.	: Bab-1 Ali Evrak Odası, Zaptiye Defteri

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihinin çok önemli bir bölümünü oluşturan gayrimüslimler konusu daha çok genel tarih kitaplarında yer almakta ve genel bilgiler içinde ele alınmaktadır. Özellikle Ermeniler konusunda yapılmış olan çalışmalarda göze çarpan en belirgin nokta, olayların ortaya konulması ve değerlendirilmesinin yapılmasında izlenen metottur. Gerek Türk tarih araştırmacıları ve gerekse Avrupalı tarih araştırmacıları gayrimüslimler konusunda farklı yaklaşımlar sergilemekte ve hatta bazen birbirine zıt görüşler oluşturma eğilimindedirler.

Biz bu çalışmamızda Aydın Vilayeti Saruhan Sancağı'nın Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Manisa Merkez kazadaki gayrimüslimlerin sosyal, ekonomik, kültürel hayatlarını incelemeye çalıştık. Bunu yaparken amaç, yerel tarihçilik açısından Saruhan Sancağı'nda ki gayrimüslimler ve Osmanlı yönetim anlayışının ortaya konmasıdır. Böylelikle Osmanlı vilayet sistemine dayalı bilimsel çalışmalara, genel toplumsal tarihe katkıda bulunulacaktır.

Manisa şehri üzerine, günümüze kadar tarihi, mimarisi, coğrafyası, iktisadi durumu ve daha pek çok konuda çalışmalar yapılmıştır. Ancak Manisa'da yaşayan gayrimüslimleri ele alan bir çalışma yapılmamıştır. Konu seçimimizde bu durum etkili olmuştur.

1930'larda açılan Manisa Halkevi ve yayın organı *Gediz Dergisi* Manisa üzerindeki çalışmaların başlangıcını oluşturur. Özellikle *Gediz Dergisi*'nde yazılan yazılar arasında bulunan Çağatay Uluçay ve İbrahim Gökçen'in araştırmaları önem taşımaktadır. 1930-1940'larda Manisa Ortaokul'unda tarih öğretmeni olarak görev yapan Çağatay Uluçay'ın Manisa tarihi üzerine araştırmaları daha sonraki araştırmacılara çok değerli bilgiler sağlamıştır. Çağatay Uluçay ile birlikte Manisa Ortaokulunun başka bir öğretmeni olan İbrahim Gökçen'de Manisa Tarihi hakkında çalışmalarda bulunmuştur.

Manisa tarihi ile ilgili araştırma yapanlar arasında Feridun Emecen'in önemi büyüktür. *XVI. yüzyılda Manisa Kazası* isimli çalışmasında şehrin yönetim yapısı, fiziksel yapısı, ekonomik hayatı, idari teşkilatı ve bu bağlı köyleri incelemiştir. Manisa'da yaşayan Yahudi cemaati ile ilgili olarak da 1997 yılında *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri* isimli bir çalışma yapmıştır.

Bizim çalışmamız ise Manisa'daki tüm gayrimüslim toplulukları kapsamaktadır. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e gayrimüslimlerin hayatına ışık tutmaya çalışılmıştır. Manisa'da yaşayan gayrimüslimlerin bu zaman dilimindeki durumu incelenirken, Aydın Vilayet Salnameleri, Temettuat kayıtları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kilise Defterleri, Arşiv İrade ve Cevdet tasnifleri ile ülkemizde yapılan, konu ile ilgili çeşitli makale ve araştırma eserlerden yararlanılmıştır. Rum, Ermeni, Musevi, yazarlar tarafından yapılan çalışmalar ile çalışılan dönem aralığında demografik çalışmalar yapmış olan Vital Cunet, Charles Texier gibi yabancı yazarların eserlerinden de yararlanılarak tez tamamlanmaya çalışılmıştır.

Tezin hazırlanması sırasında çok emeği geçmiş olan Mustafa Özköşemen'e, verdiği bilgiler için Dr. Ahmet Kasımoğlu'na, belgelerin çevirisindeki yardımları için sevgili arkadaşım Rabia Bozkurt'a, konu seçiminden itibaren tezin her aşamasında yardımlarını esirgemeyen hocalarım Yard. Doç. Dr. Muzaffer Tepekaya'ya ve Prof.Dr. Nadir Özkuyumcu'ya, destekleri için sevgili aileme teşekkür ederim.

Ayşen KOÇ

Manisa 2006

GİRİŞ

Osmanlı Devleti dâhili ve harici siyasetini, şer-i ve örfi hukuk sistemleri çerçevesinde yönlendirmiş ve düzenlemiştir. Böylece birinin yetersiz kaldığı konularda öbürüne müracaat ederek, kendi kurduğu devlete ve müesseselerine işlerlik kazandırmaya çalışmıştır. Devlet yönetimi ve askerliğe ait konularda daha çok örfi hukuka yer verilmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti her iki sistemi kaynaştırarak kendisine has bir Osmanlı Hukuku meydana getirmiştir.¹

Bu çerçevede Osmanlı Devleti bünyesinde yer alan Gayrimüslimler yönetim ve haklar bakımından “Millet Sistemi” olarak isimlendirilen sistem içinde değerlendirilmiştir. Osmanlı Millet sisteminin temel kaynağı ise İslâm Hukuku’ndaki Ehl-i zimme kurumudur.

İslâm Hukuku’na göre zimmîler İslâm devleti tarafından zimmet adı verilen bir anlaşmaya dayanarak korunan toplulukları oluştururlar. Kısaca ifade edilecek olursa, kendi dinlerini değiştirmeden bir İslâm devletinin korumasından yararlanan, Müslüman olmayan, ehl-i kitap kişilere zimmî adı verilir.² Zimme kelimesi, himaye (koruma), sahip çıkma, birinin emniyetini taahhüt etmek anlamındadır.

İslâm’da millet kavramı, din, mezhep, bir din ve mezhebe bağlı topluluk manalarına gelmektedir. Millet kavramı Kuran’da da bir dine, bir peygambere bağlı olmak anlamında kullanılmaktadır.³

Bir dine bağlı topluluğu ifade eden millet kavramı⁴ zamanla milliyetçilik akımlarının da etkisiyle etnik bir anlam kazanmış ve imparatorluk içindeki cemaatler milli birer topluluk haline gelmişlerdir.⁵

Osmanlı Devleti’nde millet sistemi çerçevesinde oluşturulan idari ve hukuki statü ile her dini grubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri, kendi cemaatleri tarafından o grubun lideri olarak seçilmiş ve kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekte görevlendirilmiştir. Bu durum Hazreti Peygamber’den itibaren tüm İslam

¹ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara 1989, s.6.

² Bozkurt, *a.g.e.*, s. 7-8.

³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, İstanbul1996,s. 17

⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 9

⁵ Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, İstanbul 1986, s. 49-50.

devletlerinde uygulanmıştır.⁶ Böylece bu gruplar beratlarla kendilerine verilen özerklik sayesinde, Osmanlı egemenliğinde ama devlet içinde devlet gibi kendi din, hukuk, gelenek ve eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Dinlerine ilişkin kurallarını, örflerini ve özel hukuklarını korumuşlar ve baskı görmeden uygulamışlardır. Dini grupların liderleri ise birer devlet memuru gibi, kendi yönetimlerindeki toplulukların yönetiminden Sultan'a karşı sorumlu tutulmuşlardır.⁷

Millet sistemi ile gayrimüslimlere bir yandan din ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde müsamaha gösterilirken, bir yandan da Müslümanlardan ayrılmaları sağlanarak, toplumdaki dini hassasiyet de korunmuş oluyordu. Böylece millet sistemi ile Osmanlı toplumunda Müslümanlar ile gayrimüslimler yan yana, aynı devletin hükümranlığı altında, ama farklı hukuk düzenlerine tabii olarak yaşadılar. Bu sistemin temelinde hukuki ve dini gereklerin yanında, aynı toplumda yaşayan farklı grupların tasnif edilerek hüviyetlerini belirlemenin pratik yararı da yatıyordu.

Millet sistemi ile gayrimüslimler ekonomik ve politik sisteme katılmaktaydılar. Böylece bir yandan kendi kültürlerini ve dinlerini koruyorlar, bir yandan da Osmanlılaşıyorlardı. Genellikle sosyal yaşantılarında, kültürel özelliklerine bağlı olarak farklılaşmalar olurken ekonomik ve politik yaşantı müşterek bir durum arz etmekteydi.⁸

Manisa'da bulunan gayrimüslimler de Osmanlı Devleti'nin genelindeki bu tablonun dışında değildir. 16.yy.'dan itibaren şehre gelmeye başlayan Yahudi cemaati şehrin ilk gayrimüslim topluluğudur.⁹ Daha sonraki yıllarda Rum ve Ermenilerinde gelmeye başlaması ile şehir karma bir yapıya sahip olmuştur.

Manisa neden tercih edilmiştir? Neden gayrimüslim cemaatler Manisa'ya yerleşmiştir?

Her şeyden önce Manisa siyasi bir merkez özelliği taşımakta, adeta ikinci bir payitaht durumunda bulunmaktadır. İdari tecrübe kazanmak üzere buraya gelen Osmanlı şehzadeleri oldukça kalabalık maiyyetleri ile İstanbul'daki sarayın ve idari

⁶ Eryılmaz, a.g.e., s.17

⁷ Bozkurt, a.g.e., s. 10.

⁸ Bozkurt, a.g.e., s. 10.

⁹ Feridun Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997, s.30.

⁹ Emecen, a.g.e., s. 31

mekanizmanın küçük bir örneği halinde burada idarecilik yapıyorlardı.¹⁰ Bu durum Manisa'yı göçmenler için iktisadi ve siyasi şartlar bakımından çekici kılmıştır.

Ayrıca gelişmeye müsait küçük sanayi ve bunu destekleyen alt yapısı, hammadde kaynaklarının çevresinde bol miktarda bulunması, ticari imkânlarının uygunluğu Manisa'yı çekici yapmıştır. Örneğin İran bölgesinden göç ederek Manisa'ya gelip yerleşen Ermeni cemaatinin Manisa'yı tercih etmesinde dünya pazarında önemli bir yeri olan pamuk üretimi ve hammaddesi etkili olmuştur.¹¹

Manisa şehri Sipil dağının kuzey eteğinde, Gediz nehrinin geçtiği ova kenarında kurulmuştur. Şehir dağ eteğinden ovaya doğru doğu batı yönünde bir yayılma göstermiştir.¹²

Yapılan arkeolojik kazılar yeterli olmadığından Manisa'nın eski devirleri hakkında ki bilgiler oldukça azdır. Yüzey araştırmalarının sonuçlarına göre Manisa çevresinde üçüncü binyıldan itibaren yerleşik hayat başlamıştır.¹³ Kaynaklarda adı geçen ilk yerleşim ise bugünkü kentin 3 km kadar dışında, Sipil dağının kuzey yamaçlarında kalıntıları tespit edilen Tantalıs kentidir.¹⁴ Tantalıs kentinin Lydia'nın başkenti olduğu hakkında bilgiler vardır¹⁵. Manisa dağındaki Kibele kabartması ile Karabel geçidindeki anıt bölgede bir Hitit etki alanının varlığını göstermektedir.¹⁶ Kibele anıtı M.Ö. XIV. yüzyıl ortalarına Karabel'de ki anıtlar ise XIII. Yüzyıla aittir. Bu sebeple bölgenin sadece Hitit egemenliğinde kalmayıp Hatti kralları tarafından da yönetildiği düşünülmektedir.¹⁷

M.Ö. 547 yılında Persler Lidya Devletini ortadan kaldırmışlardır. Lidya Devleti'nin ortadan kalkması ile Magnesia'da Pers egemenliğine girmiştir.¹⁸ Pers egemenliği döneminde Magnesia yakından geçen kral yolu sayesinde ekonomik yönden gelişmiştir.¹⁹

¹¹Emecen, *a.g.e.*,17

¹² Besim Darkot, "*Manisa*", İ.A., VII, İstanbul 1957, s.289.

¹³ Oktay Akşit, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1983, s.17

¹⁴ Akşit, *a.g.e.*, s.30.

¹⁵ Akşit, *a.g.e.*, s. 35, Darkot, *a.g.m.*, s.289.

¹⁶ Akşit, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁷ Akşit, *a.g.e.*, s. 35, Darkot, *a.g.m.*, s.289.

¹⁸ Çağatay Uluçay-İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihi*, İstanbul 1939, s.13

¹⁹ Akşit, *a.g.e.*, s.47

Magnesia üzerinde Pers egemenliği iki yüzyıldan fazla sürmüştür. M.Ö. 334 yılında Perslerin Makedonyalılara yenilmesi üzerine Lydia ve dolayısıyla Magnesia da Perslerin egemenliğinden çıktı.²⁰ Makedonya kralı İskender'in İmparatorluğunu düzenlemesi sırasında ikinci satraplığa²¹ dâhil edilen Lydia ve buraya bağlı olan Magnesia'nın eski Lydia yasalarına göre yönetilmesine izin verilmiş ve özgürlükleri tanınmıştır.²² Magnesia'luların bu yeni dönemde Pers idaresinden daha iyi şartlara kavuştuğu kabul edilmektedir²³.

Makedonya Kralı İskender'in 323 yılında ölümünden sonra kendilerini İskender'in halefi olarak gören Kumandanlar dönemi başladı.²⁴ Diadokhlar veya halefler dönemi denilen bu dönemde, Küçük Asya dolayısı ile Magnesia şehri I. Antiokhos idaresinde kalmıştır. Magnesia Şehrinin Diadokhlar döneminde genelde iyi durumda olduğu söylenebilir.²⁵

M. Ö. 190 yılında. Magnesia şehrine Romalılar egemen olmuştur.²⁶ Magnesia Roma'nın Asya eyaleti içinde yer almıştı. Diğer şehirler gibi Magnesia'da vergiye tabi tutulmuş, bağımsız idaresi de sınırlandırılmıştır. Toplumların hukuki bakımdan bölgelere ayrıldığı bu dönemde Magnesia Smyrna bölgesine bağlı idi.²⁷

M. S. 395 yılında Roma imparatoru Theodosius ölmeden önce imparatorluğu doğu ve batı olmak üzere iki oğlu arasında paylaştırdı.²⁸ İkiye bölünen imparatorlukta Magnesia, Doğu Roma imparatorluğu yani Bizans devleti sınırları içinde kaldı.²⁹ Şehrin çevresi surlarla çevrildi ve birde kale yapıldı. Magnesia'da Hıristiyanlığın ilk dönemlerine ait eser bulunmamaktadır. Bu da Magnesia şehrinin Hıristiyanlığın doğuşu ve takip eden yıllarda din alanında çok önemli bir rolünün olmadığını düşündürmektedir³⁰.

²⁰ Darkot, *a.g.m.*, s.290.

²¹ Satraplık: Valilik, Akşit, *a.g.e.*, s.47

²² Akşit, *a.g.e.*, s. 55-56.

²³ Akşit, *a.g.e.*, s. 56-58, Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.9-10.

²⁴ Akşit, *a.g.e.*, s. 58-63, Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.15.

²⁵ Akşit, *a.g.e.*, s. 58-63

²⁶ Akşit, *a.g.e.*, s. 76-85

²⁷ Akşit, *a.g.e.*, s. 99-101.

²⁸ Georges Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, Çeviren: Fikret Işıltan, Ankara 1981, s.409.

²⁹ Akşit, *a.g.e.*, s. 133.

³⁰ Ostrogorsky, *a.g.e.* s.409.

Bizans yönetimi altında bir piskoposluk merkezi olan Magnesia³¹ imparatorluğun son zamanlarında Batı Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.³² Bunda Magnesia'nın Latin işgali sırasında kurulan İznik imparatorluğunun ikinci bir başkenti sayılmasının payı büyük olmalıdır. İznik imparatorluğunun kurucusu Theodoros Laskaris'ten sonra başa geçen İoannes Dukas 1255 yılına kadar otuz yılı aşkın süre devleti Magnesia'dan yönetmiştir.³³ Bu İmparator ölümünde Magnesia'da gömüldü ölümünden bir süre sonra aziz ilan edilerek son çağlara kadar Manisa'da ve Nif'te anıldı.³⁴ Anadolu'yu tehdit eden Moğolların Theodoros II. Laskaris'e gönderdikleri elçi heyetine yapılan görkemli kabul töreninin de Magnesia'da olması muhtemeldir.³⁵

Anadolu'da 11. yy.da başlayan Türk ilerleyişi yüzyılın sonlarına doğru Batı Anadolu'ya ulaştı. Ancak bu dönemde henüz Manisa Türklerin eline geçmemiştir.³⁶ Batı Anadolu'ya kadar ilerleyen ve buralarda yerleşen Türkler hem hacılarıyla hem de Bizans baskısı ile mücadele etmek zorunda kalmış dolayısıyla zayıf düşmüştür. Buna birde Moğol baskısı eklenince Germiyanogulları ve Saruhanogulları Bizans sınırlarını zorlamak durumunda kalmışlardır.³⁷ Bizans İmparatoru Mihail Paleolog Türklere karşı mücadele yaptıysa da başarılı olamadı ve 1302 yılında Sicilya kralından yardım istedi. Sicilya kralı kurtulmak istediği çapulcu askerlerini Bizans'a gönderdi. Bizans Türk baskıları karşısında yardım beklerken Katalan ordusunun hâkimiyetine girdi. Türklerle mücadele amacı ile Batı Anadolu'ya sevk edilen Katalan ordusu beklenen başarıyı gösterememiş ve Magnesia'ya gelip konaklamıştır. Katalanların yağma hareketlerine başlamaları üzerine Magnesia halkı ayaklanarak Magnesia'daki Katalanların bir kısmını öldürdüler.³⁸ Sonunda Katalan ordusu Bizans imparatoru tarafından Bulgarlar üzerine gönderilen kuvvetlere yardım amacıyla Avrupa topraklarına geçmeye ikna edildi ve Manisa kuşatması son buldu.³⁹

³¹ Charles Texier, *Küçük Asya II*, Çeviren: Ali Suad, Sadeleştiren; Musa Yıldız, Ankara 2002, s.81, Uluçay-Gökçen, a. g.e., s.17.

³² Uluçay-Gökçen, a.g.e., s. 18.

³³ Darkot, a.g.m., s.291.

³⁴ Ostrogosky, a.g.e., s. 410.

³⁵ Ostrogosky, a. g.e., s.481.

³⁶ Uluçay-Gökçen, a.g.e., s. 17.

³⁷ Uluçay-Gökçen, a.g.e., s. 18.

³⁸ Ostrogorsky, a.g.e., s.412

³⁹ Feridun Emecen, *16. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s.17

Katalanların bölgeden çekilmelerinden sonra Magnesia üzerinde Türk baskısı artmış ve şehir 1313 yılında Selçukluların uç beylerinden Saruhan Bey tarafından ele geçirilmiştir.⁴⁰ Şehrin yeni sahibi Türkler, Magnesia adını kendi dillerine uygun hale getirerek Mağnisiye veya Mağnisa şeklinde söylenmiştir.⁴¹

Saruhan Bey Manisa'yı ele geçirerek beyliğinin merkezi yapmıştır. Saruhan Bey'in Harzemşahlar Devleti'nde kumandan iken Türkiye Selçukluları Devleti hizmetine giren Saruhan ismindeki emirin torunu ve Alpaga'nun oğlu olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁴²

Saruhan Bey Manisa'yı aldıktan sonra Ege kıyılarına doğru sınırlarını genişletmiştir. Saruhan Bey'in Bizans'a karşı verdiği mücadelede, birçok Horasan Ereni ve ulema O'na yardımcı olmuştur.⁴³ Manisa'nın ele geçirilmesinden sonra bölgeye önemli ölçüde Türkmen kitlesi yerleştirilmiş ve Saruhanoğulları bölgenin güçlü beyliklerinden biri olmuştur.⁴⁴

Saruhan Bey büyük bir güç olmaya aday olan Osmanlılara karşı Aydınoğulları ve hatta Bizansla da ittifak yapmıştır. Ayrıca bir filo kurarak Ege Denizi'nde bir güç haline gelmiş, Yunanistan ve Trakya sahillerine seferler düzenlemiştir.⁴⁵ Aydınoğulları ile müttefik olan Saruhan Bey Osmanlılara karşı Bizans'ın yanında yer almıştır. İşlek bir limana ve zengin şap madenine sahip olan Foça'nın kuşatılması sırasında Bizanslılara yardımda bulunmuştur.⁴⁶

Saruhan Bey ile Aydınoğlu Umur Bey arasındaki ittifak uzun süre devam etmiş, ikisi birlikte Bizans'taki taht kavgalarına karışmışlardır. İstanbul'u ele geçirmeye çalışan Kantakuzenos'un yardım isteğini kabul etmişlerdir.⁴⁷ Saruhan Bey'in oğlu

⁴⁰ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s. 22 (4 Recep 713 (25 Ekim 1313) gecesi regaip kandiline rastlayan Manisa'nın fethi geçen yüzyıllar içinde halk tarafından Namaz gecesi olarak adlandırılmış ve bu yıldönümü silahlar, havai fişekler ve maytaplar atılarak kutlanır olmuştur. Rivayete göre Saruhan Bey şehri bir savaş hilesi ile almıştır. Manisa üzerine hücum ettiği gece askerlerin sayısını çok göstermek için Manisa dağında keçilerin boynuzlarına mum takarak yakmış ve kale üzerine sevk etmiş. Kırtık'da sabaha kadar savaşmışlar ve sabaha karşı Bizanslar yenilip kaçmıştır. Şehrin alınışı geleneğinin yaşatılması amacıyla halk bu geceyi mumlar, fenerler ve fişeklerle kutlamaktadır. (Bkz. Yıldız Sunu, "Namaz Gecesi" Gediz, 6/44, 1943, s.9)

⁴¹ Emecen, *a.g.e.*, s.17

⁴² Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1997, s.316.

⁴³ Çağatay Uluçay, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, II*, İst. 1946, s. 19.

⁴⁴ Uluçay, *Saruhanoğulları, II*, s.20.

⁴⁵ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.25.

⁴⁶ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.25.

⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969, s.85

Süleyman Bey kumandasındaki Saruhan kuvvetleri Umur Bey ile birlikte Trakya'ya geçmiş Kantakuzenos'un kuvvetleri ile birleşmişler ve İstanbul üzerine yürümüşlerdi. Ancak İstanbul önlerine gelindiğinde Süleyman Bey hummaya yakalanarak ölmüştür.⁴⁸ Oğlunun ölümünden sonra Saruhan Bey de fazla yaşamamış ve 1346 yılında ölmüştür.⁴⁹ Saruhan Bey'den sonra yerine geçen oğlu Fahrettin İlyas Bey zamanında da Bizans Devleti ile ittifak devam etmiştir.⁵⁰ Tahminen 1364'de ölen Fahrettin İlyas Bey'in yerine Muzaffereddin İshak Bey gelmiştir. İshak Bey'in saltanatı sırasında beylik eski gücünü kaybetmiş ve Osmanlıların etki alanına girmişlerdir.⁵¹

Beyliğe en parlak devrini yaşatan Saruhan Bey aynı zamanda Manisa'ya bir Türk-İslam şehri kimliği kazandırmıştır.⁵² Saruhan Bey zamanında Manisa'daki imar faaliyetlerine dair bazı bilgiler bulunmakla birlikte bu eserler günümüze ulaşmamıştır.⁵³ Muzaffereddin İshak Bey zamanında imar faaliyetleri ile şehrin çehresinin değiştiği ve bu eserlerin bir kısmının günümüze kadar geldiği bilinmektedir. Günümüze ulaşan eserlerin en önemlileri Ulu Camii, Ulu Camii Medresesi, Mevlevihane ve Çukur Hamamı'dır.⁵⁴

İshak Bey'in saltanatı süresince Osmanlılarla iyi geçinmeye dikkat etmiştir. Karesi Beyliğinin Osmanlı topraklarına katılması ile Osmanlılarla Saruhan Beyliği komşu olmuştur. Bu durumda İshak Bey her geçen gün gücü artmakta olan Osmanlılarla iyi ilişkiler içinde olmaya itina göstermiştir ve I. Murat Hüdavendigâr'ın yanında Kosova savaşına katılmıştır.⁵⁵ 1389 Kosova savaşında Sultan Murat'ın şehit düşmesi ve yerine Şehzade Beyazıt'ın geçmesi sırasında Karaman, Aydın, Saruhan ve Menteşe Beyleri Osmanlı aleyhine ittifak oluşturmuşlardır.⁵⁶ Karamanoğlu Alâeddin Bey'in Şehzade Yakup'un katlini bahane ederek, aslında Beylikler için tehlike haline gelmiş olan Osmanlı yayılmasına karşı giriştikleri⁵⁷ ittifak beyliklerin sonlarını getirmiştir. Bu sırada Saruhan Beyliğinin başında Hızır Şah bulunuyordu. Yıldırım Beyazıt beyliklerinin ittifakına karşılık Anadolu'ya geçerek Aydın, Menteşe, Saruhan

⁴⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.85.

⁴⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 86, Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, 30.

⁵⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.86.

⁵¹ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, 34, Emecen, *a.g.e.*, s.19.

⁵² Emecen, *a.g.e.*, s.19, Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, 30.

⁵³ Uluçay, *a.g.e.s.*32.

⁵⁴ Emecen, *a.g.e.*, s.19.

⁵⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I.*, Ankara 1961, s. 46.

Beyliklerini topraklarına katmıştır.⁵⁸ Saruhan beyi Hızır Şah, Yıldırım Beyazıt'ı karşılamış ve memleketini Osmanlılara barış yoluyla bırakmıştır.⁵⁹

Yıldırım Beyazıt, Saruhan topraklarını Karesi beyliği toprakları ile birleştirerek oğlu Ertuğrul'un idaresine vermiştir. Saruhan ili Ertuğrul'un ölümünden sonra Emir Süleyman'a verildi.⁶⁰

1402 yılında Timur ile Yıldırım Beyazıt arasında yapılan Ankara savaşında Yıldırım Beyazıt'ın savaşı kaybetmesinden sonra Anadolu Beylikleri yeniden canlandı.⁶¹ Ankara Savaşı'na Emir Süleyman idaresinde katılan Saruhan askerleri, İsfendiyaroğlu'nun yanından ayrılarak Timur'a sığınmış olan Saruhanoğlu Orhan'ın tarafına geçtiler.⁶² Timur diğer beylikler gibi Saruhanoğullarına da topraklarını geri verdi. Beyliğin başına da Orhan geçmiş adına sikke bastırmıştır.⁶³ Ancak kısa bir süre sonra Hızır Şah beyliğin yönetimini tekrar almıştır.⁶⁴ Hızır Şah'ın beyliği fetret devri süresince devam etti. Fetret devrinde Hızırşah Aydınogulları'ndan Cüneyt'le birlikte Çelebi Mehmet'e karşı Süleyman ve İsa Çelebi'nin tarafını tutmuşlardır.⁶⁵ Ancak İsa Çelebinin, Çelebi Mehmet'e karşı mücadeleyi kaybetmesi üzerine Hızır Şah, Manisa Ulu camii yanında ki hamamda yakalatılarak idam edilmiştir.⁶⁶

Hızır Şah'ı ortadan kaldıran Çelebi Mehmet bölgeden çekilince Manisa İshak Bey'in diğer oğlu Saruhan'ın hâkimiyetine girdi. Osmanlıların kesin hâkimiyeti 1412'de kurulmuştur.⁶⁷ Manisa'da II. Murat devrinde Osmanlı hâkimiyetinin gerçekleşmesinin ardından 16.yy. sonlarına kadar Osmanlı şehzadelerinin en önemli siyasi merkezlerinden biri olmuş ve bu özelliğinden dolayı "Dar-ül mülk" sıfatına layık görülmüştür.⁶⁸

⁵⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.46.

⁵⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.46, Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.34-35.

⁵⁹ Emecen, *a.g.e.*, s.21, Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.35.

⁶⁰ Emecen, *a.g.e.*, s.21.

⁶¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.47.

⁶² Merçil, *a.g.e.*, s.318.

⁶³ Emecen, *a.g.e.*, s.21, Uluçay "Saruhanoğulları" İA. c.10, İstanbul 1957, s.242.

⁶⁴ Uluçay, *a.g.m.*, s.243. Merçil, *a.g.e.*, s.318

⁶⁵ Uluçay, "Manisa", İA. c.7, İstanbul 1957, s.290.

⁶⁶ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.40.

⁶⁷ Emecen, *a.g.e.*, s.22.

⁶⁸ Emecen, *a.g.e.*, s.22.

Kesintilerle başlayan Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında Manisa’da önemli bir ayaklanma yaşandı. Musa Çelebi’nin kazaskerliğini yapmış olan Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedrettin’in müritlerinden Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal 1416 yılında isyan çıkardılar. Şeyh Bedrettin Rumeli’de, Börklüce Mustafa Karaburun’da, Torlak Kemal de Manisa taraflarında ayaklandılar.⁶⁹ İsyân sırasında Saruhan Sancak Bey’i olarak Ali Bey bulunmakta idi.⁷⁰ Ali Bey askerleri ile birlikte isyanı bastırmaya çalışmış fakat pusuya düşürülmüş ve başarılı olamamıştır.⁷¹ Çelebi Mehmet Osmanlı hâkimiyetinin yeni kurulduğu bölgede çıkan isyanın bastırılması için Aydın valisi olan, Bulgar kralı Şişman’ın oğlu Alexander Şişman’ı görevlendirmiştir. Ancak Alexander Börklüce’nin karşısında yenilerek öldü.⁷² Bunun üzerine Çelebi Mehmet bu sırada Amasya Bey’i olan oğlu Şehzade Murat’ı Beyazıt Paşa ile isyanı bastırmak üzere Manisa’ya gönderdi.⁷³ Beyazıt Paşa önce Börklüce’yi yok etti, ardından Yahudi dönmesi Torlak Kemal yakalanarak Manisa’da idam edilmiştir(1416).⁷⁴ Böylelikle isyan bastırılmıştır.

Osmanlıların Manisa’daki hâkimiyetlerinin bu ilk yılları tam bir hâkimiyetin sağlanamadığı yıllardır. Osmanlı idaresi bölgede dolayısı ile Manisa’da da zorluklarla karşılaşmıştır. Sultan II. Murat’ın tahta geçmesinden sonra Saruhanoğulları kısa bir süre için Manisa’ya yeniden hâkim olmuşlardır.⁷⁵ II. Murat 1424’te meseleyi kökünden halletmek için bölgeye asker göndermiş ve kısa zamanda bölgede Osmanlı hâkimiyeti yeniden kurulmuştur.⁷⁶

Osmanlılar Anadolu Beyliklerini fethettikleri zaman buralara sancak beyi olarak oğullarını atamışlardır.⁷⁷ Yıldırım Beyazıt Manisa’yı Saruhanoğullarından aldığıında önce oğlu Ertuğrul’u, daha sonra Süleyman’ı sancak beyi olarak atamıştı. II. Murat döneminden itibaren Manisa sürekli olarak Şehzade Sancağı haline gelmiştir. II. Murat 12 yaşındaki oğlu Şehzade Mehmet’i 1443 yılında yanında Lala Kasabzade Mahmut ve Nişancı İbrahim beylerle birlikte idari işlerde tecrübe kazanması için Manisa’ya

⁶⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.47.

⁷⁰ Emecen, *a.g.e.*, s.22.

⁷¹ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.44.

⁷² Uluçay “*Manisa*” İ.A., s.290; Alexander Şişman Bulgar kralının oğludur, Müslümanlığı seçmiştir ve Aydın Valisi olarak görev yapmıştır.

⁷³ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.44

⁷⁴ Emecen, *a.g.e.*, s.23

⁷⁵ Emecen, *a.g.e.*, s.24

⁷⁶ Emecen, *a.g.e.*,s.25, Uluçay, *a.g.m.*, s.292

⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “*Sancağa Çıkan Osmanlı Şehzadeleri*”, Belleten 39/156, 1975, s.661

göndermiştir.⁷⁸ Bu tarihten itibaren Manisa, Saruhanoğullarından sonra yeniden siyasi bir merkez olmuştur. Aynı yıl Sultan II. Murat tahtına oğlu II. Mehmet'e bıraktıktan sonra Manisa'ya çekilmiş ve Manisa'da Saray-ı Amire denilen Manisa sarayını yaptırmıştır.⁷⁹ II. Murat'ın Manisa'da bu sarayı yaptırması burada sürekli oturma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu saray daha sonraları da Manisa'ya gelen şehzadelerin ikametgâhı olmuştur.⁸⁰

Sultan II. Murat şehzade Mehmet'i Edirne'ye çağırıp tahta geçirmişse de bir süre sonra gelişen olaylar nedeniyle müdahalede bulunmak durumunda kalmış, Varna Zaferinden sonra tekrar Manisa'ya dönmüştür.⁸¹ II. Murat devlet merkezinden uzaklaşmasına rağmen, devlet üzerindeki nüfuz ve otoritesini sürdürmüştür. Böylelikle Manisa İkinci başkent görüntüsü almıştır.⁸²

II. Murat Manisa'da bulunduğu dönemde kendisine meşru hükümdar gözü ile bakıldığından siyasi meselelerden ve devlet işlerinden uzak kalamamıştır. 1448 yılında Balkanlardaki olaylar ve yeniçerilerin çıkardığı Buçuk tepe isyanı üzerine II. Murat tekrar Edirne'ye gitmiş, ikinci kez padişah olmuştur.⁸³ Oğlu Şehzade Mehmet Manisa'ya gönderilmiş ve Manisa Sancak Beyliğini üstlenmiştir.⁸⁴ II. Mehmet Manisa'ya gelirken Lala Zağanos Paşa ile Nişancı İbrahim Beylerde yanında gelmiştir.⁸⁵ Bu dönemde de Manisa Anadolu'nun siyasi merkezi olmaya devam etmiştir.

1451 yılında Sultan II. Murat'ın ölümünden sonra II. Mehmet tekrar tahta geçmiş ve ortanca oğlu Mustafa'yı 1453'te Manisa'ya atamıştır.⁸⁶ Şehzade Mustafa Manisa'da sancak beyi olarak bulunduğu sırada Sultan yaylasında bir saray inşa ettirmiştir.⁸⁷

Şehzade Mustafa'nın Karaman valisi olmasından sonra Şehzade Beyazıt'ın büyük oğlu Abdullah Manisa'ya gönderildi.⁸⁸ Şehzade Abdullah'ın Konya'ya Karaman

⁷⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, s.

⁷⁹ Uluçay, *Saray-ı Amire*, s.10

⁸⁰ Emecen, *a.g.e.*, s.27

⁸¹ Uzunçarşılı, "*Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri*", s.663.

⁸² Emecen, *a.g.e.*, s.27.

⁸³ Emecen, *a.g.e.*,s:28.

⁸⁴ Uluçay-Gökçen,*a.g.e.*,s:46.

⁸⁵ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*,s:46-47.

⁸⁶ Emecen, *a.g.e.*,s:29.

⁸⁷ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*,s:48.

⁸⁸ Emecen , *a.g.e.*,s:29.

valisi olarak atanmasının ardından Manisa'ya Beyazıt'ın diğer oğlu Şehzade Şahinşah gönderilmiştir.⁸⁹ Şehzade Şahinşah Manisa'ya annesi Hüsnüşah Sultanla birlikte geldi. Hüsnüşah Sultan Manisa'da 1490 yılında Hatuniye Camii'ni, 1497'de Kurşunlu Han'ı tamamlattır.⁹⁰

Şehzade Şahinşah'ın Konya'ya atanmasının ardından yerine Şehzade Korkut getirildi. Şehzade Korkut annesi Nigar Hatunla birlikte 1502 yılına kadar Manisa'da kalmıştır.⁹¹

Manisa sancak beyliği, İstanbul'a yakınlığı nedeniyle şehzadeler arasındaki taht mücadelelerinde önemli bir yer edinmiş, buranın sancak beyliğini elde edebilmek için şehzadeler çaba harcamışlardır.⁹² Fatih'in oğulları Beyazıt ile Cem'in saltanat mücadelesi sırasında Saruhan Sancak Bey'i olan Beyazıt'ın oğlu Abdullah konumu sayesinde babasına yardımcı olmuştu. Şehzade Korkut ise Saruhan Sancak beyi olarak kendisini tahtın en yakın adayı olarak görmüş buradan Antalya'ya gönderilince Mısır'a kaçmış ve af dileyerek geri döndüğünde Saruhan sancak beyliğini tekrar elde etmiştir.⁹³

Şehzade Korkut'tan sonra Manisa'ya Şehzade Alemşah gönderilmiştir. Şehzade Âlemşah'ın İki yıl süren şehzadeliği sırasında bazı sosyal karışıklıklar yaşandı. Şehzade Âlemşah'ın içki, eğlence ve sefahate düşkünlüğü halkın şikâyetine yol açmıştır.⁹⁴ Şehzade 47 yaşında iken 1503 yılında öldü ve yerine Şehzade Mahmut atandı. Şehzade Mahmut'un 1507'de ölümünden sonra Şehzade Korkut yeniden Saruhan Sancak Beyliği görevine geldi.⁹⁵

II. Beyazıt'ın oğlu Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesinin ardından, Şehzade Korkut ilk önceleri İstanbul ile iyi geçinmesi tercih etmiştir. Ancak Şehzade Korkut'un ardı arkası gelmeyen isteklerinden şüphelenen Yavuz Sultan Selim 10.000 kişilik kuvvetle Manisa'yı kuşatmıştır. Manisa'dan kaçmayı başaran Şehzade Korkut, Tekeli'nde bir mağarada yakalanmış ve boğularak öldürülmüştür.⁹⁶

⁸⁹ Emecen, *a.g.e.*,s:29.

⁹⁰ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*,s:48.

⁹¹ Emecen, *a.g.e.*, s.29.

⁹² Uluçay, *Saray-ı Amire*, s.5; Uzunçarşılı, "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", s.662.

⁹³ Uluçay, Gökçen, *a.g.e.*, s.48.

⁹⁴ Emecen, *a.g.e.*, s.29.

⁹⁵ Emecen, *a.g.e.*, s.29.

⁹⁶ Emecen, *a.g.e.*, s.30-31.

Yavuz Sultan Selim oğlu Şehzade Süleyman'ı 1573'te Manisa'ya sancak beyi olarak atadı. Şehzade Süleyman asayiş açısından Manisa'da bazı zorluklarla karşılaşmış ve merkezden yardım istemiştir. Bunun üzerine Sultan Yavuz kendisine bir siyasetname göndermiş ve suçluların buna göre cezalandırılmasını emretmiştir.⁹⁷

Şehzade Süleyman ile birlikte Manisa'da bulunan annesi Hafsa Sultan kendi adını taşıyan bir cami, medrese, imarethane ve bimarhaneden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir.⁹⁸

Yavuz Sultan Selim'in ölümü üzerine Şehzade Süleyman 30 Eylül 1520'de tahta geçmiştir. Tahta çıktığında yaptığı düzenlemelerden dolayı kendisine Kanuni lakabı verilen Sultan Süleyman'dan sonra, bir süre Manisa merkezden gönderilen sancak beyleri tarafından idare edilmiştir.⁹⁹

1533 yılında Kanuni'nin büyük oğlu Şehzade Mustafa Manisa'ya gönderildi. Şehzade Mustafa her Cuma alayla Sultaniye Camisine giderdi ve burada adına hutbe okutmakta idi.¹⁰⁰ Şehzade Mustafa 8 yıl Manisa'da kalmıştır. 1541 yılında Amasya'ya gönderilmesinin ardından burası Şehzade Mehmet'e verilmiştir. Şehzade Mehmet'in ölümünün ardından Kanuni'nin diğer oğlu Şehzade Selim Saruhan Sancak Bey'i olarak atanmıştır. Manisa'da zevk ve sefa içinde bir hayat geçiren şehzade Selim sancağın işleriyle de ilgilenmiştir.¹⁰¹

Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra Şehzade Selim ve Şehzade Beyazıt arasında yaşanan saltanat mücadelesinin ardından Şehzade Selim Osmanlı tahtına geçmiş ve oğlu Murat da Saruhan Sancakbeyliğine atanmıştır.

1562 yılında Saruhan Sancakbeyliğine tayin edilen Şehzade Murat sancağın idari işlerini lalaları aracılığı ile sürdürmüş kendisi idari işlere pek karışmamıştır.¹⁰²

Tahtın en güçlü varisi olan Şehzade Murat rahat bir hayat sürmüş ve Manisa'da Muradiye Camii'ni yaptırmıştır.¹⁰³ Sultan II. Selim'in ölümünden sonra Şehzade Murat tahta geçmiştir. Saruhan Sancağı 1583 yılına kadar merkezden gönderilen sancak

⁹⁷ Emecen, *a.g.e.*, s.31-32.

⁹⁸ Emecen, *a.g.e.*, s.32.

⁹⁹ Emecen, *a.g.e.*, s.32.

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, "*Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri*" s. 663-664.

¹⁰¹ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s.665.

¹⁰² Emecen, *a.g.e.*, s.32-34.

¹⁰³ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.51.

beyleri tarafından idare edilmiştir. Ferruh Bey, Kaytas Bey, Mustafa Bey, Halil Bey ve Davut Bey Saruhan Sancakbeyi olarak görev yapmıştır.¹⁰⁴

1584'den sonra Şehzade Mehmet kalabalık maiyeti ile birlikte Manisa'ya gelmiş ve 12 yıl sancak beyliği yapmıştır.¹⁰⁵ Eşkîyalık hareketlerinin ve suhte¹⁰⁶ ayaklanmalarının etkin olduğu bu karışık dönemde Şehzade Mehmet lalaları aracılığı ile idareyi yürütmüştür.¹⁰⁷

Sultan III. Murat'ın ölümünden sonra III. Mehmet 27 Ocak 1595'de tahta geçmiştir. III. Mehmet Manisa'da görev yapan son şehzade olmuştur.¹⁰⁸ III. Mehmet'le birlikte şehzadelerin sancağa çıkma geleneği sona ermiş, veliaht olan şehzadeye ismen sancak verilerek yerine mütesellim gönderilmesi usulüne geçilmiştir.¹⁰⁹

İdari yönden şehzadeler sancağının merkezi olan Manisa III. Mehmet'ten sonra bu ayrıcalıklı sıfatını kaybetmiş ve devletin içinde bulunduğu duruma paralel olarak 17.yy.'dan itibaren sosyal ve iktisadi bunalımların etkisiyle gerilemeye başlamıştır.

Şehzadelerin sancakbeyi olarak Manisa'da buldukları dönemde şehzadelerin kültür ve sanata etkisi Manisa'nın bir kültür merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Ancak şehzadelerin sancağa çıkma usulünün kaldırılması Manisa'nın bu özelliğini etkilemiştir.

Şehzadeler dönemi Manisa küçük bir İstanbul gibiydi. Bu dönemde Manisa camiler, kütüphaneler, medreseler, türbeler ile mamur bir şehir olmuştur.¹¹⁰

III. Mehmet'le birlikte Manisa'nın şehzade sancağı olmaktan çıkmasının ardından devletin içinde bulunduğu karışıklıklara paralel olarak Manisa buhranlı bir döneme girmiştir. 16.yy. sonlarına doğru akçenin değer kaybetmesi, buna paralel fiyat artışları, köylülerin topraklarını çeşitli nedenlerle kaybetmesi ve bunun sonucu olarak tarım üretiminin azalması, doğal felaketler, kıtlık, uzun yıllar süren Avusturya ve İran

¹⁰⁴ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s.666, Emecen, *a.g.e.*, s.37.

¹⁰⁵ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.52.

¹⁰⁶ Suhte: Medrese Öğrencisi, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1998, s.961

¹⁰⁷ Emecen, *a.g.e.*, s.38.

¹⁰⁸ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s.669.

¹⁰⁹ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s.679

¹¹⁰ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.53.

seferlerinin etkisiyle Anadolu'da asayişte büyük bir bozulma meydana geldi.¹¹¹ Topraksız kalan köylü kitlelerinin bir kısmı sekban olurken, bir kısmı da celali gruplarına ve medrese öğrencilerine katıldı. Sonuçta gerek yöneticilerin kalabalık kapı halkını besleyebilmek için köylerde devre çıkmaları, gerekse celali gruplarının halkı soyması nedeniyle halk büyük zarar gördü.¹¹²

Böyle bir tablo içinde Manisa'da yerine aldı. Bütün Ege bölgesini kapsayan Manisa-Muğla-Isparta üçgeninde Manisa, suhtelerin önemli bir merkeziydi.¹¹³ Suhteler dışında birçok eşkıya da türemişti. Merkezi yönetime karşı isyan etmiş olan Kalender oğlu Mehmet Paşa Kalender oğlu'na karşı çıkması emredilen Aydın Muhassılı Yusuf Paşa ve Balıkesir tarafları Mehayif Müfettişi İlyas Paşa'da etkilerini Manisa'ya kadar uzatmıştır.¹¹⁴ Sancağa gönderilen sancak beyi, muhassıl ve mutasarrıflar sıklıkla devre çıkararak, halkın evlerine konuyor, bedava yem ve yemeklik alıyorlardı.¹¹⁵

Bunun dışında sancakta Anadolu beylerbeyinin hassına dâhil yerler olduğundan beylerbeyi ve adamları da sık sık uğramaktaydılar.¹¹⁶

Aşiretlerinde hareketleri sırasında büyük hayvan sürüleriyle ekili alanlara verdikleri zararlar, yollarda ve köylerde yaptıkları soygunlar şikâyetlere neden oluyordu. Ayrıca yerlerinden ayrılmaları nedeniyle vergi vermemeleri, gelirlerin azalmasına neden olmaktaydı. Devletin hatalı iskân politikaları da sorunu daha büyütülmüştür.¹¹⁷

“Büyük Kaçgun” adı verilen bu karışıklıklar sırasında halk, büyük kitleler halinde yerlerini terk etti, büyük şehirlere sığındı. Şehirler eski kaleleri tamir etme ve yeni surlar yapma yoluna gitti.¹¹⁸ Manisa'da kalesine bu sıralarda yeni surlar eklenmiştir.¹¹⁹ Sonunda kaçan halkın yerine gönderilmesi için bir adaletname

¹¹¹ Mustafa Akdağ “*Celali İsyânlarından Büyük Kaçgunluk (1603–1606)*”, TAD, II/2–3, 1964, 1–49, Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyânları”*, Ankara, 1975, s.33–74.

¹¹² Akdağ, “*17.yy. Türkiye Tarihi*”, TAD, IV/6–7(1966), s.204–205.

¹¹³ Çağatay Uluçay, *17.Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, s.23–30.

¹¹⁴ Uluçay, *a.g.e.*, s.11-19.

¹¹⁵ Uluçay, *a.g.e.*, s.20-22.

¹¹⁶ Uluçay, *a.g.e.*, s.102.

¹¹⁷ Uluçay, *a.g.e.*, s.106.

¹¹⁸ Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.446–452.

¹¹⁹ Uluçay, *a.g.e.*, s.141. Bu sur bugünkü Aynı ali Camii civarına kadar gelmekteydi. Aynı ali ve Veli oğlu Camii doğrultusunda batıya ve doğuya doğru devam etmekteydi. Bugünkü Tefikiye, Arda ve Yeni Cami Mahalleleri surun kuzeyinde yer almaktaydı.

yayınlandı.¹²⁰ Çevre sancaklardan gelenler Manisa’da bir nüfus yığılmasına neden olmuş, bunlardan bir kısmı geri gönderilmiş bir kısmı da Manisa’da kalmıştır.¹²¹ 16 yy. sonlarında başlayan bu karışıklıklar Osmanlı İmparatorluğunun taşra yönetiminde değişiklikle sebep olmuştur. 18.yy.ortalarında ekonomik yönden güçlenen bazı aileler elde ettikleri resmi görevlerle siyasi nüfuzlarını güçlendirmişler ve Osmanlı İmparatorluğunda ayanlık kurumlaşmıştır.¹²²

Bu ayan ailelerinin en güçlülerinden biri de Karaosmanoğlu ailesidir. Yayaköylü, (Akhisar’a bağlı Zeytinliova) bir sipahi emeklisi olan Osman Ağa ile başlayan aile kısa zamanda büyük servet ve nüfuza kavuştu. Saruhan sancağının mütesellimliğini ve buradaki mukataaların iltizamlığını elde ettiler.¹²³

Osman Ağa’nın oğlu Hacı Mustafa Ağa ve onun oğlu Ataullah Ağa’nın halka eziyet etmesi merkezi hükümetle çatışmasına ve kendilerine bir daha görev verilmemesi kararına neden olduysa da bu uygulanamadı ve aileden birçok kişi çeşitli görevlere getirildi.¹²⁴

Saruhan’da büyük bir güç haline gelen Karaosmanoğulları 1808’de II. Mahmut ile ayanlar arasında yapılan Sened-i İttifak’ı imzaladılar.¹²⁵ Karaosmanoğullarının etkisi ayanlara karşı merkezi yönetimi güçlendirme politikasına karşı siyasi nüfuzlarını önemli ölçüde kaybetmeler de ekonomik güçlerini sürdürmüşler ve Tanzimat’ın ilanından sonra da yönetici olarak görev almışlardır.¹²⁶

19 yy. ilk yarısından itibaren Manisa Osmanlı Devleti’nde yaşanan isyanlardan etkilendiği görülmektedir. 1802’de Mora’da başlayan ve Anadolu kıyılarına kadar yayılan Yunan isyanı sırasında Manisa’da da olaylar çıkmıştır. Saruhan Mutasarrıfı Bayram Paşa’nın Sarraf Gümüşgerdanoğlu Artin’i öldürmesi sonucu çıkan olaylarda birçok kişi idam oldu ve Manisa ahalisi 250.000 kuruş nezre bağlandı.¹²⁷

¹²⁰ Uluçay, *a.g.e.*, s.208-214.

¹²¹ Uluçay, *18 ve 19.yy.’da Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, s.2-3.

¹²² Çağatay Uluçay, *”Karaosmanoğullarına ait düşünceler”*, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1948, s:245-250.

¹²³ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, s.56.

¹²⁴ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, 56.

¹²⁵ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, 57.

¹²⁶ Uluçay-Gökçen, *a.g.e.*, 57

¹²⁷ Uluçay “Manisa”, s.291.

Yunan isyanından sonra Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı sırasında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Osmanlı kuvvetlerini yenerek Kütahya'ya yerleşmiştir. İbrahim Paşa Kütahya'da bulunduğu sırada Manisa'ya Ali Bey adında bir mütesellim atamış ve bir miktar Mısır askeri Manisa'ya gelmiştir. Bu askerlerin ve mütesellimin harcamaları Manisa halkı tarafından karşılanmıştır.¹²⁸

1839 yılında Tanzimat'ın ilan edilmesi ile birlikte Osmanlı devletinde merkeziyetçi yapı yeniden kuruldu. Tanzimat'la birlikte merkeziyetçi yapıya yeni bürokratik kurumlar eklenmiştir. Manisa da Tanzimat'ın ilk uygulamaya koyulduğu yerlerden biri olarak bu değişimden etkilenmiştir.¹²⁹

Orta büyüklükte bir Osmanlı şehri olan Manisa'da yüzyıllar boyunca Müslümanlar ve gayrimüslimler bir arada huzur içinde yaşamıştır.

¹²⁸ Uluçay, *a.g.m.*, s.291-292.

¹²⁹ Nejdet Bilgi, *Tanzimat'ın Öncesi ve Sonrasında Saruhan Sancağında Nüfus*, İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s.252.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE GAYRİMÜSLİM HUKUKU

İslâm dini evrensel bir dindir, tebliği bütün insanlardır. * İslâm bir zümrenin, bir bölgenin veya bir milletin dini değildir. Bu sebeple İslâm'a göre inanan, inanmayan bütün insanların bir konumu vardır. İslâm hukukçuları insanları İslâm dinine inanıp inanmamasına göre Müslüman ve Müslüman olmayan (gayrimüslim) olarak ikiye ayırmıştır.

İslâm hukukçuları gayrimüslimleri de ikiye ayırmışlardır:

1. Ehli kitap yani Allah tarafından gönderilen kitaplardan birine inananlardır. Bunlar da Ehli Ahd ve Ehli Harb olarak ikiye ayrılır.¹

2. Müşrikler

İslâm, kendi hükümlerine bağlı kalarak Müslümanların hâkimiyeti altında yaşamayı kabul edenlerin canlarını, mallarını teminat altına almıştır. Onlara kendi dinlerini serbestçe yaşama hakkı tanımıştır.²

Ehli kitap içerisinde Ehli Ahd olan gayrimüslimler, Zımmiler, Muahedeler, Müste'minler olarak üçe ayrılır.

İslâma göre bir İslâm ülkesinde kendi dinlerine bağlı kalarak yaşayan Zımmiler dinlerinin gereklerini rahatça yerine getirirler. Devlet onlara bu konuda gerekli kolaylığı sağlar. Onlar Müslümanların yapmakla yükümlü oldukları bazı görevleri (askerlik gibi) yapmazlar. Müslümanlarla aynı vergileri vermezler. Zımmiler, cizye ve haraç verirler.³

Osmanlı Devleti bünyesinde farklı din ve mezheplerden insanlar, yüzyıllar boyu barış içerisinde yaşamışlardır. Osmanlı Devleti bünyesinde yer alan gayrimüslimler yönetim ve haklar bakımından "Millet Sistemi" olarak isimlendirilen sistem içerisinde değerlendirilmiştir.⁴

* "(Resulüm), Biz seni ancak bütün insanlara rahmetimizi müjdeleyici azabımızı haber verici olarak peygamber gönderdik. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler." (Sebe, 28)

¹ Remzi Kaya, *Ehl-i Kitap ve İslam Dini*, Ankara 1984, s.102–105.

² Yavuz Ercan, *Türkiye'de XV ve XVI. yy.larda gayrimüslimlerin hukuki, içtimai ve iktisadi durumu*, Belleten XLVII/III9.

³ C. H. Becker, "Cizye", İ. A., III, s.199

⁴ Millet Sistemi: Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine, millet sistemi denir. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim tebanın yönetimi*, İstanbul 1996, s.17.

Gayrimüslimlerin idari, hukuki statülerinin kaynağını İslâm hukukundaki zimmet kurumu oluşturmuştur. İslâm'da millet kavramı; din, mezhep, bir din ve mezhebe bağlı topluluk anlamlarına gelmektedir.⁵

Bir dine bağlı toplulukları ifade eden millet kavramı zamanla milliyetçilik akımlarının da etkisiyle etnik bir anlam kazanmış ve imparatorluk içindeki cemaatler, milli birer topluluk haline gelmişlerdir.⁶

Millet sistemi çerçevesinde oluşturulan idari ve hukuki statü ile her dini grubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri kendi cemaatleri tarafından o grubun lideri olarak seçilmiş ve kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiştir. Böylece bu gruplar beratlarla kendilerine verilen özeklik sayesinde Osmanlı egemenliğinde ama devlet içinde devlet gibi kendi din, hukuk, gelenek ve eğitimlerini sürdürmüşlerdir. Dine ilişkin kuralarını, örflerini ve özel hukuklarını korudular ve baskı görmeden uyguladılar. Dini grupların liderleri ise birer devlet memuru gibi kendi yönetimlerindeki topluluklardan Sultan'a karşı sorumlu tutuldular.⁷

Millet sistemi ile Osmanlı toplumunda Müslümanlarla gayrimüslimler yan yana, aynı devletin hükümranlığı altında ama farklı hukuk düzenlerine tâbi olarak yaşadılar. Aynı zamanda gayrimüslimlerin ekonomik ve politik sisteme katılmaları sağlanmış oldu. Bunlar bir yandan kendi kültürlerini ve dinlerini korurken bir yandan da Osmanlılaşıyorlardı. Temelinde İslâmi esaslara bağlılık olan ve Osmanlı Devleti'nin yöneticileri tarafından idare kolaylığı sağlamak amacıyla geliştirilen millet sisteminin tarihi Fatih Sultan Mehmet'e kadar gitmektedir. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Rumlara dini serbestlik vererek dini geleneklerine göre bir patrik seçmelerini emretti. Fatih, Rum Ortodokslarının seçtiği Patrik Gennadios'u onayladı.⁸ Gennadios'un kendinden önceki patriklerin yetkilerine sahip olduğunu ayrıca Rumların davalarının eskisi gibi Ruhani Mecliste görülebileceğini, bu hakların kendi destek ve güvencesi altında olduğunu belirten bir ferman yayınladı.⁹ Seçim işlemleri padişahın onayı ile tamamlandığı için patrik aynı zamanda padişahın bir memuru olarak kabul

⁵ Abdüllatif, Şener, "İslam Hukukunda Gayr-ı Müslimler", Türk Tarihinde Ermeniler, İzmir 1983, s.4-56

⁶ Mim Kemal Öke, Ermeni Meselesi, İstanbul 1986, s.49-50

⁷ Eryılmaz, a.g.e., s.21-23

⁸ Coşkun Üçok, "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum Ortodoks Kilisesi", Türk Yunan İlişkileri, III. Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Ankara 1986, s.191

⁹ Üçok, a.g.m., s.192

ediliyordu. Bu sebeple üç tuğlu Osmanlı paşası unvanı almışlardır. Rum milletinin yönetimi konusunda patrikten sonra metropolit ve piskoposlar geliyordu. Bunlar da Osmanlı Devleti tarafından atanıyordu. Metropolitler, bölgesine giren yerlerde Rumların en üst yöneticisi durumundaydı. Milletinin bütün işlerine bakar, gerektiğinde ceza yetkilerini kullanırlardı. Bu statü büyük bir değişiklik yapılmadan Tanzimat'a kadar korunmuştur.¹⁰

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks Rum milletine tanıdığı idari statünün aynısını Ermenilere de tanımıştır. Ermeni ruhani lideri 1324 yılından itibaren Bursa'da yerleşmişti.¹¹ Fatih, 1461 yılında Bursa'daki Ermeni Patriği Havakim'i İstanbul'a getirerek kendisine Ermeni Patriği unvanını verdi.¹² Böylece İstanbul Türkiye Ermenilerinin ruhani ve idari merkezi oldu.

Ermeni milletine Musevi ve Ortodoksların dışında kalan bütün diğer Hıristiyanlar üzerinde idare yetkisi verildi. Yani Süryani, Kıpti, Habeşi ve Çingenerler Ermeni kilisesine bağlandı.¹³ Bütün bu gayrimüslim unsurlar Osmanlı Devleti ve ilişkilerini Ermeni Patriği vasıtasıyla yürütmüşlerdir. Patrik, milletinin dini ve toplumsal işlerini görme, şikâyetlerini inceleme, millete ait malları idare ve bunların gelirlerini toplama işini görüyordu. Patrikhanenin kendi mahkemeleri ve hapisaneleri vardı.¹⁴ Zaman içindeki gelişmelere bağlı olarak Ermeniler üzerinde İstanbul Gregoryen Patrikhanesi yanında Kudüs Patrikhanesi de etkili olmuştur.¹⁵ Bu durum Ermeniler arasında Hıristiyanlığın çeşitli mezheplerin yayılmasında etkili olmuştur. Özellikle, 1668'den sonra doğu vilayetlerindeki Katolik papazların çalışmaları sonucunda 18. yy. başlarında bir kısım Ermeni, Katolikliği kabul etti. 1830 yılında Sultan II. Mahmut Fransa'nın da etkisiyle Ermeni Katoliklerini resmen bir cemaat olarak tanıdı.¹⁶ Amerikan misyonerlerinin çalışmaları sonucunda Ermeniler arasında Protestanlık da yayılmıştır. Osmanlı yönetimi 1850 yılında çıkarılan bir fermanla Protestan milletini de tanıdı.¹⁷

¹⁰ Eryılmaz, *a.g.e.*, s.28

¹¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.149

¹² Uras, *a.g.e.*, s.149

¹³ Eryılmaz, *a.g.e.*, s.30

¹⁴ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara 1989, s.13

¹⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s.13

¹⁶ Eryılmaz, *a.g.e.*, s.56.

¹⁷ Eryılmaz, *a.g.e.*, s.57.

Fatih devrinde Yahudiler de Hahambaşının liderliğinde millet olarak düzenlendiler. Rum ve Ermeni Patriklerine verilen yetkiler Hahambaşı'na da tanındı. Yahudiler Hıristiyanlardan yönetim bakımından yönetim bakımından farklıydılar. Çünkü bunların Hıristiyanlar gibi belli bir kültür merkezi ve yönetim hiyerarşileri yoktu. Hahambaşı Yahudi milletlerinin lideri olarak Osmanlı Devleti nezdinde sorumlu kişi idi.¹⁸ Yahudiler Rum ve Ermenilerde olduğu gibi her bakımdan güçlü bir Hahamhane oluşturamadılar.

Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimler 19.yüzyıla kadar millet sistemi çerçevesinde devletin kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak son derece rahat bir hayat sürdürdüler. Fakat çeşitli nedenlerle Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ile birlikte devleti paylaşmak isteyen yabancı devletler ülke içindeki gayrimüslimleri kendi emelleri doğrultusunda kullandılar. Fransız ihtilali ile dünyaya yayılan milliyetçilik akımı Osmanlı Devletini özellikle gayrimüslimler bakımından olumsuz etkiledi.

Türkiye'deki Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya, Protestanlar İngiltere, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Ortodokslar Rusya tarafından himaye ediliyordu. Böylelikle gayrimüslimler büyük devletler tarafından gizli amaçları için paylaşılmış bulunuyordu. Büyük devletlerin bu şekilde bazı azınlıkları himaye etmeleri, onlara azınlıkların haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karşına fırsatını veriyordu. Oysa gerçek "Avrupa'nın hasta adamı" ölünce onun mirasına konma yarıştı. Çöküşü hızlandırmak için devletin bünyesindeki bazı milletleri kışkırtarak milliyetçilik akımını teşvik ediyorlardı.¹⁹

Bu siyasi gelişmeler çerçevesinde Osmanlı yönetimi 19.yy.dan itibaren gayrimüslimler bahane edilerek çok ağır baskılara maruz kaldı. Devlet bu nedenle bu 19. yüzyıla kadar fazla değişmeden gelen "Millet Sistemi"nde değişiklikler yapma yoluna gitmiştir.

3 Kasım 1839'da padişah ve Nazırların yanı sıra Rum ve Ermeni Patrikleri ile Yahudi Başhaham'ında bulunduğu dinleyiciler topluluğu önünde okunan Gülhane

¹⁸ Bozkurt, *a.g.e.*,s. 13.

¹⁹ Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında 'Hristiyan Azınlıkların Rolü ", Belleten, XLIY/195, s.651-652.

Hattı-ı Hümayunu temel olarak Müslümanlara gayrimüslimlerin eşit haklara sahip olduğunu ilan ediyorlardı.²⁰

Bu eşitlik geleneksel Osmanlı hukuk sistemini kökten değiştirecek yeniliklerin başlangıcı olmuştur. Böylece din esasına dayalı millet sistemi yerine kozmopolit bir Osmanlılık fikri yerleşmiş, hâkim millet anlayışı terkedilmiştir. Bütün devlet makamları ve rütbeler gayrimüslimlere açılmıştır. Gayrimüslimlerin Müslümanlar için şahitliği kabul edilmezken Müslümanlar hakkında hüküm vermek üzere mahkemelerde azalıkları yasal hale gelmiştir. Bu yeni statü ile gayrimüslimler Müslümanlara sağlanan haklardan yararlanmakla birlikte, askerlikten muaf oldukları için eğitim ve ticaretle daha da gelişme imkânı elde ettiler. Böylece ayrıcalıklı bir statüye kavuştular.²¹ Tanzimat'la birlikte sancak merkezlerinde Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan meclisler kuruldu.²²

Gayrimüslimlerin hukuki durumları ile ilgili olarak Tanzimat Fermanının yayınlanmasından itibaren yapılan yeni düzenlemeler ve gösterilen bütün çabalar bu konudaki tartışmaları bitirmeye yetmedi. Tanzimat klasik sistemi ve dengeyi yıkmak yerine doğrusal gelişme fikrini koyma sürecini ifade ediyor. Ancak yıkılan eski denge yerine yeni bir denge kurulamamıştır. Genel olarak devleti ve toplumu kökünden etkileyen bu yeni oluşum içinde Osmanlı yönetimi bundan sonra Gayrimüslimlerle ilgili kararlarında ve düzenlemelerinde tam bir kesinlik ortaya koyamamış, bazı alanlarda karmaşalar yaşanmıştır.²³

18 Şubat 1856'da Babıâli'de bütün Nazırlar, yüksek memurlar, Şeyhülislam, Patrikler, Hahambaşı ve çeşitli cemaatlerin ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplantıda Islahat Fermanı ilan edildi.²⁴

Islahat Fermanı düzenlemelere yeni bir boyut getirdi. Fermanda gayrimüslimlerle ilgili hükümlere bakıldığında amacın gayrimüslim tebaaya hak ve görevlerde Müslümanlarla eşitlik sağlamak olduğu görülmektedir. Gayrimüslim tebaaya askerlik görevinin eşitliğin gereği olduğu hatırlatılmıştır. Devlet hizmetinde ve

²⁰ Ahmet Tabakoğlu, “İktisadi ve Sosyal Yönlerden Tanzimat”, 150. Yılında Tanzimat”, İstanbul 1990, s.44.

²¹ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.42.

²² Bozkurt, *a.g.e.*, s.43.

²³ Tabakoğlu, *a.g.m.*, s.45.

²⁴ Eryılmaz, *a.g.e.*, s.111.

idaresinde söz sahibi olabilmeleri sağlanmıştır.²⁵ Ayrıca bu fermanla gayrimüslimler sadece Müslümanlarla değil kendi cemaatlerinin yönetiminde din adamlarıyla bir ölçüde eşit kılınmıştır.²⁶

Osmanlı Devleti bu fermanı yayınlarken, Rusya'nın ve diğer büyük devletlerin gayrimüslimleri bahane ederek iç işlerine müdahalelerini önlemek için gerekli tedbiri almış oluyordu.²⁷

Islahat Fermanından sonra başlayan dönem gayrimüslimlerin statüleri bakımından önemli gelişmelere sahne oldu. Özellikle İngiliz, Fransız ve Avusturya elçilerinin ısrarları sonucunda milletlerin yeniden düzenlenmeleri için komisyonlar kuruldu. Bu komisyonlar her millet için birer nizamname hazırladılar. 1862–65 yılları arasında tüm milletler için yeni nizamnameler Babıâli tarafından onaylandı ve yürürlüğe girdi.

Ancak gayrimüslimlerin devlet içindeki hukuki statülerindeki en önemli gelişen 1876'da kabul edilen Kanun-i Esasi'dir. Gayrimüslimlerinde katılımı ile hazırlanan Kanuni Esasi'nin din ve mezhep ayırımı yapmaksızın Osmanlı saydığı tebaaya tanıdığı başlıca haklar kişisel özgürlük, basın özgürlüğü, ticari, sanayi ve zirai her türlü dernek ve ortaklık kurma hakkı, eğitim ve öğretim özgürlüğüdür.²⁸

Kanun-i Esasi'de devletin resmi dini İslam dini olarak belirtildikten sonra Osmanlı Devletinde tanınmış bütün dinler için bahsedilmiş imtiyazlar teyit edilmiştir.²⁹

Gayrimüslimlerin hukuki statüleri bakımından bir diğer önemli gelişme de 1864 nizamnamesi'dir. Böylelikle kurulan hükümler ve ceza mahkemelerinde seçilmiş ve gayrimüslim yer alıyordu.³⁰ 1871 Nizamnamesi ile gayrimüslimler Nahiye Meclislerinde Müslüman üyelerle yarı yarıya bir oranda temsil hakkına ulaştı.³¹ Önceleri yönetime karşı mahalle veya köylerde cemaatleri adına sorumluluk üstlenen Papaz ve Hahamlar yerini 1871 Nizamnamesi ile muhtarlar aldı. Buna göre karma

²⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s.55.

²⁶ Eryılmaz, *a.g.e.*, s.113.

²⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s.57.

²⁸ Öke, *a.g.e.*, s.53.

²⁹ Eryılmaz, *a.g.e.*, s.157.

³⁰ Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s.212.

³¹ Çadrcı, *a.g.e.*, s.214.

köylerde bile her cemaat kendisi için yönetim organları ve ihtiyar meclisleri oluşturacaktı.³²

Gayrimüslimler köy, mahalle, nahiye, kaza, sancak ve vilayet yönetimine aktif bir şekilde katılmalarının yanında modern belediye oluşumunda da yer aldılar. Daire başkanlıkları ve komisyon üyeliklerine getirildiler. Belediye Meclislerinde üye olarak yer aldılar. Yine imar komisyonu, ziraat komisyonu, menafi-i umumiye sandığı gibi yerel kurullarda da temsil edildiler.³³

Tanzimat'la başlayan ve Islahat Fermanından sonra getirilen yeni düzenlemelerle gayrimüslim vatandaşların statülerinde önemli değişiklikler oldu. Bu zamana kadar Millet sistemi içerisinde bir nevi özerk olan bu unsurlar yeni düzenlemelerle Müslümanlarla hak ve hürriyetler bakımından eşit ve ortak bir statüye kavuşmuştur.

³² Çadircı, *a.g.e.*, s.219.

³³ Çadircı, *a.g.e.*, s.271.

İKİNCİ BÖLÜM

MANİSA'DA GAYRİMÜSLİMLER

Tanzimat döneminin idari bölünmesinden sonra Aydın vilayetinde İzmir'den sonra, Manisa vilayeti önemli kent merkezlerinden birisi olmuştur. Manisa Saruhan sancağının merkezidir ve bir kentin üstlenmesi gereken ekonomik ve sosyal fonksiyonlar Manisa'da da görülmektedir.

Manisa şehrinin sosyal ve ekonomik yapısını belirlemede kullanılan Temettuat Defterlerinin sayısı 14'tür. Bu defterler Manisa'nın 38 mahallesini kapsamaktadır. 16 mahallesinin defteri eksiktir veya henüz ulaşılamamıştır.¹

Temettuat Defterlerinin kapsadığı mahalleler şunlardır; Alaybey, Nişancıpaşa, Dilşikâr, Recai, Serabad, Hüccacalar, Lalapaşa, Baba kuyusu, Bektaş-ı Sagir, Danişmend Halil, Deveciyan, İsa Fakih, İmad, Niflizade, Haki Baba, İlyas-ı Kebir, Bektaş-ı Kebir, Bölice-i Cedid, Hüsrev Ağa, Saz, Yarhasanlar, Sultan, Çarşı, Gürhane, Karahisar, Dere, İvaz Paşa, İbrahim Çelebi, Attar Hoca, Ebe kuyusu, Tekke, Hacı Yahya, Narlıca, Akmesjid, Bölice-i Atik, Yaviler, Ermeniyan-ı Sufla, Hidayet Ağa mahalleleri.

Tüm Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Manisa'da da mahallelerde aynı etnik ve dini kimliği olanlar ve aynı mesleği yaşayanlar genellikle bir arada otururlardı. Ancak gruplar diğer gruplardan dışa kapalı bir birim oluşturmazlardı.²

Osmanlı şehirlerinde Müslüman mahalleleriyle gayrimüslimlerin mahalleleri ayrılmış durumdadır. Bu durum aynı dinden olanların bir arada olma, dayanışma duygusundan kaynaklanmaktaydı.³ Ayrı mahallede oturdukları gibi, Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada oturdukları mahallelerde vardı. Alaybey, Dilşikar mahalleleri gibi. Oturanların büyük çoğunluğunun tarımla uğraştığı mahallede tarımla uğraşan gayrimüslimler din ortaklığından çok meslek ortaklığı sebebiyle buralarda bulunmuşlardır.

19.yy.da Manisa'da Müslüman mahallelerinden başka Rum, Ermeni ve Yahudi mahallesi bulunmaktaydı. Gayrimüslimlerin oturdukları mahalleler şunlardır. Rumlar;

¹ Hilal Ortaç, "*Tanzimat'tan 1. Meşrutiyete Manisa*", EÜ, SBE, Basılmamış Doktora tezi, Danışman: Doç. Dr. Zeki Arıkan, İzmir 1996, s. 79.

² Feridun Emecen, *XVI. Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 47.

³ Emecen, a.g.e., s. 47.

Nişancıpaşa, Bektaş-sagir, Danişmend, Halil, Deveciyan, İlyas-1 Kebir, Bektaş-1 Kebir, Bölice-k-i Cedid, Hüsrev Ağa, Yarhasanlar, Sultan, Gürhane, Attar Hoca, Hacı Yahya, Karahisar, İbrahim Çelebi, Bölice-k-i Atik, Hidayet Ağa ve Alaybey mahalleleridir

Ermeniler; Hidayet Ağa, Ermeniyan-1 Bala, Ermeniyan-1 Sufla, Bektaş-1 Sağir İlyas-1 Kebir ve Bölice-k-i Atik mahallerinde; Yahudiler, Gürhane, İvaz Paşa ,Yahudiyan mahallelerinde yařamıřlardır⁴

A) NÜFUS ve YERLEŞME

Bir yerleşim niteliği konusunda nüfus önemli bir ölçüttür. Osmanlı klasik döneminde nüfus sayılarını tespit için tahrir defterleri kullanılmıştır. Devletin gelir kaynaklarını tespit etmek için yapılan tahrirlerden hane sayıları esas alınarak yaklaşık nüfus tahminleri yapılabilmektedir.

Aydın vilayetinin İzmir'den sonra en kalabalık şehri olan Manisa ile ilgili ilk nüfus hesaplamasına göre 1531 yılında Manisa şehrinde 6.496 kişi 1575 yılında ise 8.425 kişi bulunmaktadır.⁵ 1660 yılında 20.000⁶ olan nüfus 1817 yılında 30.000 civarında tahmin edilmektedir.⁷

1826 yılında Process nüfusu 40.000 olarak tespit etmiş bunun 25.000 Türk, 15.000'i Rum'dur. 1830 yılında Smith nüfusu 48.000 olarak tespit etmiştir.⁸

Osmanlı imparatorluğunda ilk nüfus sayımı 2. Mahmut döneminde yapılmıştır. Askerlik ve vergi mkellelerini tespit için imparatorluk genelinde bir nüfus sayımı yapılmıştır. 1831 yılında yapılan nüfus sayımında Saruhan sancağının toplam erkek nüfusu 95.789'dur. Gayrimüslim nüfus 13.400, Müslüman nüfus 82.389 olarak tespit edilmiştir.⁹ Texier'in 1832 yılına ait Manisa'nın nüfusu ile ilgili tahmini de nüfusun yaklaşık 25.000 civarında olduğudur. Bu nüfusun 4.000 kadarı Rum, birkaç yüzü de Ermeni'dir.¹⁰

⁴ Ortac, a.g.t. s. 32-34.

⁵ Emecen, a.g.e., s. 55.

⁶ Emecen, a.g.e., s. 55.

⁷ Tuncer Baykara, *19.yy. Aydın Eyaleti*, İÜ, EF. Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, 1965-66, s. 11.

⁸ Emre Madran, *Seyahatnamelerde Anadolu Kenti*, Ankara 1989,s.1320-1321.

⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 132-133.

¹⁰ Charles Texier, *Küçük Asya 2*, ev. Ali Suad, Ankara 2002, s. 85.

1844 temettuat sayılarına göre şehrin toplam tahmini nüfusu 19.450'dir. Bu nüfusun 16.300'ü Müslüman, 1770'si Rum, 1485'i Ermeni, 350'si Yahudi'dir.¹¹ Bu nüfus tüm Manisa'yı kapsamamaktadır. Çünkü temettuat defterleri Manisa'nın 54 mahallesinin 38'ine aittir,

1840 yılında Kiepert'e göre nüfus 40 ile 50 bin civarındadır. 1850 yılında ise Allam nüfusu 30.000 olarak belirtmektedir.¹² 1890 yıllarında V.Cuinet Manisa nüfusunu 45.000 olarak vermektedir¹³

.XIX. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak, II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılına kadarki dönemde yayınlanan Aydın Vilayet Salnameleri nüfus açısından en sağlıklı bilgileri vermektedir.

1891 yılında 15.398 Rum, 2227 Ermeni, 1344 Yahudi, 68.187 Müslüman¹⁴ bulunurken 1895 yılında Müslüman nüfus 83.626 olmuştur¹⁵. 1902 yılında ise 76.562 Müslüman, 18.236 Rum, 2527 Ermeni, 1644 Yahudi bulunmaktadır¹⁶. 1908 yılına gelindiğinde Müslüman nüfus 73.412, Rum nüfus 20.285, Ermeni sayısı 2436, Yahudi nüfusu ise 1927'dir¹⁷.

Aydın vilayet salnamesindeki nüfus bilgilerine göre genel anlamda nüfusta artış görülmektedir. Bir taraftan adalar ve diğer sahalardan gelen Rumlar, diğer taraftan kaybedilen savaşlar nedeniyle elden çıkan topraklardan gelen Türk muhacirler. 1895 yılında 83.626 olan Türk nüfus 1898 yılında 74.750'ye düşmüştür. Nüfustaki bu azalmayı savaşlarda Türklerin asker olması ile açıklayabiliriz

¹¹ Mahallelerin tahmini nüfusları hesaplanırken mahallelere ait olan hane sayıları genellikle 5 katsayısı ile çarpılmıştır, Ortaç, *a.g.t.* s.197.

¹² Madran, a.g.e. s.1310–1321.

¹³ Vital Cunet, *Turkie d'Asie*, III, Paris 1894, s:536.

¹⁴ *Aydın Vilayet Salnamesi H.1307*,I, s.577

¹⁵ *Aydın Vilayet Salnamesi H.1313*,s.377–378

¹⁶ *Aydın Vilayet Salnamesi H.1320*, s.302

¹⁷ *Aydın Vilayet Salnamesi H. 1326*, s.573

Tablo: Aydın Vilayet Salnamelerine Göre Manisa Şehrinin Nüfusu¹⁸

YIL	MÜSLÜMAN			RUM			ERMENİ			YAHUDİ		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
H.1307 M.1897	33557	34680	68187	7130	8268	15398	1102	1125	2227	652	692	1344
H.1311 M.1893	40910	40892	81802	8439	9041	17530	1431	1375	2806	780	789	1569
H.1312 M.1894	41881	41735	83616	8662	9238	17850	1434	1376	2810	777	779	1556
H.1313 M.1895	41879	41747	83626	8605	8898	17503	1425	1669	3094	793	782	1575
H.1316 M.1898	37137	37613	74750	9288	8719	18007	1180	1314	2494	766	776	1542
H.1317 M.1899	37638	36990	74628	8655	9214	17869	1318	1170	2488	798	780	1578
H.1320 M.1902	35898	37964	76562	8870	9366	18236	1343	1184	2527	819	825	1644
H.1323 M.1905	39172	38526	77698	8989	9444	18433	1388	1211	2599	900	876	1776
H.1326 M.1908	36204	37208	73412	9839	10446	20285	1236	1200	2436	977	950	1927

¹⁸ Aydın Vilayet Salnamesi H.1307, I, s.577, Aydın Vilayet Salnamesi H.1311, s.239, Aydın Vilayet Salnamesi H.1312, s.394, Aydın Vilayet Salnamesi H.1313, s.377-378, Aydın Vilayet Salnamesi H.1316, s. 375, Aydın Vilayet Salnamesi H.1317, s.339, Aydın Vilayet Salnamesi H.1320, s.302, Aydın Vilayet Salnamesi H.1323, s.281, Aydın Vilayet Salnamesi H.1326, s.573.

Aydın Vilayet salnamelerinden başka dönemlin nüfusu ile ilgili bilgiler şöyledir. 1890'lı yılların başlarında V.Cunet'in nüfus tahminine göre Manisa ilinin nüfusu

<u>Cemaat</u>	<u>Nüfus</u>
Müslüman	26.000
Rum	15.000
Ermeni	2.000
Yahudi	1.000
Ecnebi	1.600
Toplam	45.000'dir. ¹⁹

1912 yılında Manisa'daki Rum nüfus sayısı Sotiriadis'e göre 83.625, Anagnostoplu'ya göre 58.150'dir.²⁰ Soteriades'e göre Manisa Merkez kazasında;

<u>Cemaat</u>	<u>Nüfus</u>
Türk	37.900
Rum	38.960
Ermeni	2.000
Yahudi	1.000
Ecnebi	600
Toplam	80.460 nüfus bulunmaktadır. ²¹

Yine aynı dönemde Alliance Israilite Üniversalde Bültenine göre 1908 yılında Manisa'daki Yahudi nüfus 2.100'dür.²²

1902 yılında Manisa şehrinin nüfusunu Ali Rıza, Atlaslı Memalik-i Osmaniye Coğrafyası adlı eserinde 52.200, Abdurrahman Şeref, 1907 yılında 60.000, Mehmet

¹⁹ Cuinet, *a.g.e.*, s. 536.

²⁰ Georgios Nacracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çeviri, İbrahim Onsunoglu, 2003, s. 78.

²¹ Nacracas, *a.g.e.* s. 101.

²² Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, İstanbul,1999,s.90.

Eşref, 1909 yılında nüfusu 36.250 olarak tespit etmiştir.²³ 1917 yılında 119.911 olarak belirtilmektedir.²⁴

Kemal Karpat'a göre ise 1881/1882-1893'de Manisa kazasında nüfus, şu şekildedir.²⁵

Müslüman		Rum		Ermeni		Yahudi		Ecnebi		Toplam
Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Genel
33557	34629	7130	8268	1102	1125	652	693	122	813	88091

Manisa diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi çarşıları, dükkânları, bedesten ve hanları ile canlı bir ekonomik hayata sahiptir. Muhtelif esnaf gruplarının topluca buldukları sokak ve çarşılar bulunmakta idi.²⁶ Kuyumcular, dökümcüler, tenekeçiler, saraçlar, arabacılar, demirciler, taşçılar, kavafılar, semerciler hep ayrı ayrı kendilerine ait kesimlerde yerleşmişlerdi.²⁷

1891 yılında şehirde 1.710 dükkân, 135 mağaza, 98 kahvehane, 19 han, 57 fırın, 13 lokanta, 10 hamam, 17 meyhane, 2 hotel, 4 gazino ve 1 lonca bulunmakta idi.²⁸

1905 yılında şehirde 1.966 dükkân, 32 han ve 9 hamam bulunmaktadır. 1908 yılında da bu sayı aynıdır.²⁹

²³ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve XIX. Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir, 1992, s. 194

²⁴ Necmi Ülker, *Mondros Müttarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bir Belge*, Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı. 5, 1990, s. 33

²⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 162–163

²⁶ Emecen, a.g.e., s. 72-73

²⁷ Nusret Köklü, *Manisa İşgalden Kurtuluşu*, Ankara 1976, s. 1

²⁸ *Aydın Vilayet Salnamesi H. 1307*, II, s. 434–440

²⁹ *Aydın Vilayet Salnamesi H 1323*, s.281, *Aydın Vilayet Salnamesi H 1326*, s.575.

AYDIN VİLAYET SALNAMELERİNE GÖRE RESMİ DAİRELERDE ÇALIŞAN GAYR-İ MÜSLİMLER

Vilayetin ileri gelen kişileri ve vilayetin idare meclisinde görev alan üyeleri salnamelerde kayıt edilmiştir. Vilayette azımsanmayacak kadar gayrimüslim yaşamaktadır. Vilayetin idaresinde de bu gayrimüslimler söz sahibidir.

YIL	MECLİS-İ İDARE-İ LİNA	DAİRE-İ ADLİYE	MECLİS-İ BELEDİYE
1296 ³⁰	Aza Gümüşgerdanzade Kostanti Efendi Aza Kaspar Efendi	Mahkeme-i Ticaret Aza Yorgaki Efendi Aza Gümüşgerdanzade Atanos Efendi Aza Hacı Hatur Efendi Aza Rambo Asınnaz Efendi Aza-ı Ketebe Rum Kâtibi Hristaki Efendi	Aza Andon Efendi Aza Hayim Efendi Belediye Tabibi Vilako Efendi
1297 ³¹	Aza Kostanti Efendi Aza Kaspar Efendi	Bidayet-i Hukuk Dairesi Aza Nesim Danon Efendi Aza Mülazım Arastidi Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Yorgaki Efendi Aza Hacı Hacotor Efendi	Aza Fabrikatör Antonaki Efendi Aza Ohannes Efendi Tercüman: Rabno Efendi Belediye Tabibi: Yani Efendi
1298 ³²	Aza Kostanti Efendi Aza Kaspar Efendi	Bidayet-i Hukuk Dairesi Aza Nesim Danon Efendi Aza Mülazım Arastidi Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza-i daime Yorgaki Aza Hacotor Efendi Aza Ranbu Efendi Ceza Dairesi Aza Hacı Kokas Efendi	Aza Antonaki Efendi Aza Ohannes Efendi Tercüman: Rabno Efendi Belediye Tabibi: Yani Efendi

³⁰ Aydın Vilayet Salnamesi H.1296, s.116, 117

³¹ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1297, s. 121, 122, 123

³² Aydın Vilayet Salnamesi H. 1298, s. 114, 115, 116

1299 ³³	Aza Kostanti Efendi Aza Kaspar Efendi	Hukuk Dairesi Aza Agop Efendi Ceza Dairesi Aza Legonidi Efendi Aza Galizo Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Yorgaki Efendi Aza Yavanidi Efendi Aza Kokas Efendi Aza Daton Efendi	Aza Antanaki Efendi Mühendis Baranoteski Efendi Mühendis muavini Manol Efendi Belediye Tabibi Lahoser Efendi
1300–1301 ³⁴	Aza Kostanti Efendi Aza Avadis Efendi	Hukuk Dairesi Legonidi Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Yorgaki Efendi Aza Kosta Yuannidi Efendi Aza Nesim Danon Efendi Aza Kokas Efendi Ceza Dairesi Aza Artin Efendi	Aza Andonaki Efendi Aza Diran Efendi Mühendis Agop Efendi Mimar Manol Efendi Belediye Tabibi Covanni Velako Efendi Tabip Muavini Loskari Efendi
1302 ³⁵	Aza Andonaki Efendi Aza Avadis Efendi	Hukuk Dairesi Kostanti Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Yorgaki Efendi Aza Koska Yuannidi Efendi Aza Nesim Danon Efendi Aza Kokas Efendi	Aza Andonaki Efendi Aza Sarkız Efendi Tabib Coanni Velako Efendi Tabip muavini Loskari Efendi Mühendis Agop Ağa Mimar Manol Efendi
1303	Aza Andonaki Efendi Aza Avadis Efendi	Hukuk Dairesi Aza Kostanti Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Yorgaki Efendi Aza Peraşkev Efendi Aza Kivork Efendi Aza Peşve Efendi	Aza Andonaki Efendi Aza Rabno Efendi Aza Sarkız Efendi Belediye Tabibi Covanni Velakof Mühendis Agop Efendi Mimar Manol Efendi

³³ *Aydın Vilayet Salnamesi 1299*, s. 185, 186, 187

³⁴ *Aydın Vilayet Salnamesi 1300–1301*, s. 181, 182, 183

³⁵ *Aydın Vilayet Salnamesi 1302*, s. 123, 125, 128

1313 ³⁶	Aza Enavanki Efendi Aza Avadis Efendi	Hukuk Dairesi Aza Kostanti Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Anestaş Efendi Aza Kirgor Efendi Ceza Dairesi Aza Ranbu Agaranti Efendi	Aza Andonaki Efendi Aza Ohannis Efendi Belediye 2. Tabibi Yani Efendi Velako Efendi
1316 ³⁷	Aza Dimitri Zake Efendi Aza Ranbu Efendi Aza Avadis Efendi	Hukuk Dairesi Aza Pinayod Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Anaştas Efendi Aza Kirkor Efendi Ceza Dairesi Aza Artin Güleyan Efendi	Belediye 2. Tabibi Yani Efendi Aza Andonaki Efendi
1319 ³⁸	Aza Pinayod Efendi Aza Avadis Efendi	Hukuk Dairesi Aza Atnaş Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Anaştas Efendi Aza Ohans Papaziyan Efendi	Aza Odesya Efendi Aza Artin Güleyan Efendi Belediye 2. Tabibi Yani Efendi
1320 ³⁹	Aza Karakas Odesya Efendi Aza Nesim Danon Efendi	Hukuk Dairesi Aza Vasil Efendi Ceza Dairesi Aza Artin Efendi Aza Anaştas Efendi	Aza Andonaki Efendi Aza Corci Efendi Aza Papaziyan Ohans Efendi Belediye 2. Tabibi Yani Efendi Fen Memuru Aris Efendi
1321 ⁴⁰	Aza Yanko Efendi Aza Avadis Efendi	Hukuk Dairesi Aza Vasil Efendi Ceza Dairesi Aza Artin Efendi Mahkeme-i Ticaret Aza Anaştas Efendi Aza Artin Güleyan Efendi	Aza Andonaki Efendi Aza Zake Efendi Aza Papaziyon Ohans Efendi Belediye 2. Tabibi Yani Efendi Baytar Santo Efendi Fen Memuru Aris Efendi

³⁶ Aydın Vilayet Salnamesi H.1313, s.366, 267, 370

³⁷ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1316, s. 364, 368, 369

³⁸ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1319, s. 287, 290, 291

³⁹ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1320, s.290, 293, 294

⁴⁰ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1321, s.276, 279, 280

YIL	TAHRİR KOMİSYONU	NAFİA İDARESİ	ZİRAAT BANKASI	OSMANLI BANKASI
1296 – 1301 ⁴¹	Aza Anton Efendi Aza Sarkız Efendi Menafii Vekilleri Gürcüoğlu-Hocator Efendi Bakkal Yamandı oğlu Asnoş Efendi	Konduktör Leon Efendi Konduktör Mihrem Efendi Aza Kosta Efendi Aza Zito Efendi	Aza Andoraki Efendi Aza Tatyos Efendi	1. Direktör Mösyö Franki 2. Direktör Mösyö Depol
1302–1303 ⁴²	Aza Antanaki Efendi Aza Papazoğlu Serkiz Efendi	Ser Mühendis Metyu Efendi Konduktör Leon Efendi Konduktör Herman Penyolmi Efendi Nafia Komisyonu Aza Metyu Efendi Aza Lazari Efendi Aza Barlogas Efendi Aza Rebino Efendi Aza Artin Efendi	Aza Andonaki Efendi Aza Tatyos Efendi	Drektör Mösyö Françeski 2. Drektör Mösyö Depol

⁴¹ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1296, s. 197, Aydın Vilayet Salnamesi H.1297, s. 125, Aydın Vilayet Salnamesi H. 1298, s. 116, Aydın Vilayet Salnamesi H.1299, s. 189, Aydın Vilayet Salnamesi H.1300–1301, s. 182

⁴² Aydın Vilayet Salnamesi H.1302, s. 126,127

YIL	DUYUN-U UMUMİYE	NAFİA İDARESİ	ZİRAAT ODASI	ZİRAAT BANKASI	REJİ İDARESİ
1313-1316 ⁴³	Müşkirat Kâtibi Mihalidi Efendi Müdür Abdah Efendi	Ser Mühendis İsador Efendi Ser Kondüktör Divanyan Efendi Kondüktör Vitalis Efendi	Aza Ohanos Papasiyon Efendi Aza Lazari Efendi Aza Nikolaki Efendi	Aza Andonaki Efendi	Müdür: Vebula Efendi Muhasebeci: Vankil Efendi Muhafaza Me.: Franski Efendi
1317 ⁴⁴		Ser Mühendis İsador Efendi Ser Kondüktör Divanyan Efendi Kondüktör Vitalis Efendi	Aza Nikola Efendi Aza Manol Efendi Aza Diran Efendi	Aza Nikolaki Efendi	Müdür: Babli Efendi Muhasebeci: Vankil Efendi Muhafa Me.: Franski Efendi
1319 ⁴⁵	Süvari kokusu Vasi Efendi	Ser mühendis İsador Efendi Ser Kondüktör Divanyan Efendi Kondüktör Yorgi Efendi	Aza Nikola Efendi Aza Manol Efendi	Başkatib Fevoid Efendi Aza Nikolaki Efendi	Müdür: Vangel Efendi Mahasebeci: Gabriyel Efendi Muhafaza Me. Yimpot Efendi
1321 ⁴⁶	Süvari kokusu Vasil Efendi	Ser Mühendis Ohans Abdah Efendi Kondüktör Merkür Efendi Kondüktör Yorgi Efendi	Aza Nikola Efendi Aza Manol Efendi	Aza Nikoloki Efendi Aza Ohans Efendi	Muhasebeci: Gabriyel Efendi Muhafaza Me.: Banyot Efendi

⁴³ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1313, s.369, 371, Aydın Vilayet Salnamesi H. 1316, s.366, 367

⁴⁴ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1317, s.182, 183, 185

⁴⁵ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1319, s.289, 294

⁴⁶ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1321, s.278, 282⁴⁶

⁴⁶ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1300-1301, s.186, Aydın Vilayet Salnamesi H.1302, s. 130

MEMURUN ECNEBİYE

Aydın Vilayet Salnamelerinden öğrendiğimiz kadarı ile vilayette Avrupa ülkelerinin konsolos vekillikleri bulunmaktadır. Konsolos vekillerinin isimlerine baktığımızda bunların daha çok Rumlardan ve Ermenilerden seçildiğini görüyoruz.**1300–1303** yılları arasında Manisa’da bulunan Memurun Ecnebiye şu şekildedir.⁴⁷

Fransa Konsolosu Vekili Mösyö Nepot
Fransa Konsolosu Tercümanı Mösyö Corcaki
İngiltere konsolosu vekili Mösyö Kostaki
Yunan Devleti vekili Mösyö Vanko
Yunan Devleti Tercümanı Mösyö Aleko
İtalya Devleti konsolosu vekili Mösyö Françeski
İtalya Devleti konsolosu tercümanı Mösyö David
İran Devleti Şehindar vekili Vangel Efendi
İran Devleti Şehindar tercümanı Zigoraki Efendi
(1313–1321)⁴⁸

Fransa Devleti Konsolos Vekili Mösyö Nepot
Fransa Devleti Konsolos Tercümanı Corci Patroplu Efendi
İtalya Devleti Konsolos Vekili Mösyö Gaspor Françesko
İtalya Devleti Konsolos Tercümanı David Franko Efendi
Yunan Devleti Konsolos Vekili Dimitri Veronik
Yunan Devleti Konsolos Tercümanı Omiros Desponopolas
İran Devleti Şehbender Vekili Atnaş Cantoplu Efendi

⁴⁸ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1313, s.376, Aydın Vilayet Salnamesi H. 1316, s.374, Aydın Vilayet Salnamesi H. 1317, s.186, Aydın Vilayet Salnamesi H. 1315, s.256, Aydın Vilayet Salnamesi H. 1320, s. 300, Aydın Vilayet Salnamesi, H.1321, s.285

Rütbe ve Nişan Alan Gayrimüslimler⁴⁹

Osmanlı Devletinde 5 çeşit nişan vardır. Hanedan-ı Ali Osman nişanı, İmtiyaz nişanı, Osman-i nişanı, Şevket nişanı, Mecidi Nişanı. Salnamedekiler Osman-i nişanı ve Mecidi nişanıdır. Osman-i nişanı Sultan Abdülaziz, Mecidi nişanı Sultan Abdülmecid tarafından icat oldu. 1.,2.,3.,4.,5.dereceden rütbeleri vardır. Aşağıda belirtilen nişanlar 5.derecededir.⁵⁰

Muteberandan Kalenderoğlu Avadis Efendi 4 fi 28 Zilkade sene 305

Muteberandan Gümüşgerdanoğlu Kostanti Efendi 4 fi 22 Recep sene 9a5

⁴⁹ *Aydın Vilayet Salnamesi H.1313*, s.375, *Aydın Vilayet Salnamesi H. 1316*, s.374, *Aydın Vilayet Salnamesi H. 1317*, s.186, *Aydın Vilayet Salnamesi H. 1319*, s.296

⁴⁹ Mehmet Zeki Pakalın, “*Salname maddesi*”, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, cild 3., İstanbul 1972, s.105

Tablo * : İBADETHANELER

Yer	Adet	Kilise	Mahal ve Mevki	Milleti	Tabiiyet ve Milleti	Tarih
Manisa	1	Rum	Rumiyan Mahallesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	Meçhul
Manisa	1	Rum	Malta Mahallesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	1290
Manisa	1	Rum	Saray Mahallesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	1270
Manisa	1	Rum	Çatal Mahallesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	1250
Manisa	1	Ermeni	Ermeni-Bala Mah.	Ermeni milleti	Devlet-i Aliye	1292
Manisa	1	Ermeni	Ermeni Suğla Mah.	Ermeni milleti	Devlet-i Aliye	1250
Manisa	1	Protestan	Cerad-ı Sagir Mah.	Amerikan	Amerika	1285
Manisa	1	Katolik	Saray Mahallesi	Avusturya	Avusturya	1280
Manisa	1	Rum	Çullu Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Harmandalı Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Mütevellî Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Karaağaç Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Kayalı Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Koldere Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Karaoğlanlı Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Çobanisa	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Hacıhaliller Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Horozköy Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Papazlı	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Hamzabeyli Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Manisa	1	Rum	Hamideye Karyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Akhisar	1	Protestan	Kasama dürununda	Protestan	-	-
Akhisar	1	Rum	Mermere nahiyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Kasaba	1	Rum	Kasaba dürunu	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Kasaba	1	Havra	Kasaba dürunu	Millet-i Musevi	Devlet-i Aliye	-
Kırkağaç	1	Rum	Kasaba dürunu	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Kırkağaç	1	Ermeni	Kasaba dürunu	Ermeni milleti	Devlet-i Aliye	-
Demirci	1	Rum	Kasaba dürunu	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-
Gördes	1	Rum	Kayalık nahiyesi	Rum milleti	Devlet-i Aliye	-

* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Kilise Defterleri*, Defter No: 250, 255, 260, 261, 262, 266, 267, s. 17-18.

B) GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYAL HAYATI

Osmanlı Devletinde gayrimüslimler cizye ödeyen ve hukuki açıdan mensup oldukları dinsel cemaatin başkanlarına bağımlı olan Osmanlı vatandaşlarıdır. Bunlar hükümetin getirdiği yasak ve izinlere tabidirler. Onlara tanınan ve her zaman başvurmanın mümkün olduğu resmi belgelerde kayıtlı olan ayrıcalıklardan yararlanmaktadırlar. Genellikle bir mahalle kilisesinin veya havrasının etrafında yaşamaktadırlar. Dinsel ve etnik kökene göre biraya toplanma usulünde hem kendisi hem gayrimüslimler için avantaj bulan Osmanlı yönetimi tarafından da desteklenmiştir. Böylelikle gayrimüslimler birlikte olma, dayanışma, dinlerini ve ayinlerini birlikte uygulama fırsatı bulmuşlardır. Türklerde bir arada bulunan azınlıkları daha kolay denetlenmiştir.⁵¹

a) RUMLAR

1. Nüfus Yapısı

Osmanlı Devleti'nde Türk olmayanların içinde en kalabalık unsur olan Rumlardır. Türkler, Anadolu'yu aldıklarında Anadolu'nun durumu nüfus bakımından oldukça karışık ve dengesizdir. Bizans döneminde Yeni Roma'nın yani İstanbul'un ortaya çıkması ile eski yol düzeni önemini kaybetmiş Batı Anadolu'yu da içine alan eski yollar adı köy yolu derecesine inmişlerdir. Örneğin Efes, Roma döneminde çok önemli bir şehirken Bizans döneminde gerilemiştir. Bu sebeple ki Türkler Batı Anadolu'ya geldiklerinde nispeten boş olan sahaları kolaylıkla ele geçirme ve yerleşme imkanı bulmuş, sayıları bazı yörelerde azalmış olan bu halk ile Türkler şehirlerde yan yana yaşamıştır.⁵² Anadolu'nun XI. Yüzyıldan itibaren değişen çehresi XIV. Yüzyıl başlarında bütünü ile Türklük özelliklerini yansıtmaktadır.

Anadolu Rumlarından bahsederken aslında bunları iki gruba ayırmak gerekir. Birinci grup yerli Rumlar, ikinci grup adalardan ve Yunanistan sahasından gelen Helen

⁵¹ Robert Mantran, *16 ve 17.yy.'da İstanbul'da Gündelik Hayat*, Çeviren. M. Ali Kılıçbay, İstanbul 1991s 175.

⁵² Baykara, *a.g.e.* s.146-149.

muhacirleridir.⁵³ Bu iki grup arasındaki fark ise yerli Rumlar uzun yüzyıllar birlikte yaşadıkları kalabalık Türk kütlelerinin etkisinde kalmış, Türkçe konuşan çiftçilik yapan, sanatla uğraşan insanlardır.

18.yy.ın ikinci yarısından itibaren ise muhacirler gelmeye başladı. Osmanlı Devleti içindeki barış ve refah ortamında nüfusları oldukça artan Rumları yaşadıkları saha artık besleyemez olmuştu. Bu sebeple bazı Rumlar Makedonya ve Kırım'a bazıları ise Batı Anadolu'ya gelmiştir. Yine 1770 Mora isyanı sırasında pek çok Rum kaçıp Batı Anadolu'ya gelmişlerdir. Özellikle Karaosmanoğlu'nun davetkâr tutumu bu göçlerde çok etkili olmuştur. "1770 Orlov olaylarını izleyen felaketlerden sonra Karaosmanoğlu Mora göçmenlerine iş ve himaye sağlıyordu. Türk Arnavutların korkusuna dağlara sığınmış olan Arkadiyalı aileler gizlendikleri yerleri Karaosmanoğlu'nun uçsuz bucaksız çiftliklerine göç etmek üzere terk ediyorlardı."⁵⁴ 1821–27 yıllarında Yunan isyanının nüfus üzerinde önemli etkisi olmuştu. Yunanistan bağımsız olduktan sonra gelen muhacirlerin sayısı da arttı. Daha önceki göçler Rum nüfusu kalabalıklaştırmamıştı. Ancak şimdi yapılan göçler akın şeklindeydi. Bu göçlerle birlikte kıyıların etnik çehresi de değişti.⁵⁵

Rum nüfusun istila hareketinin amacı açıktır. Örneğin Akhisar'da Yunanistan'ın bağımsızlığında önce Akhisar nüfus sicillerinde tek bir Rum kayıtlı değil iken daha sonra Ege'deki muhtelif adalardan çoban, bahçıvan, terzi gibi bazı Rumlar Akhisar'a gelerek yerleşmişler, burada çoğalarak bir süre sonra kilise yaptırmışlardır. Bu durum hemen bütün şehirlerde aynıydı. Ancak bütün bu istilaya rağmen nüfuslarını % 20'ye dahi çıkaramamışlardır.⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımında Saruhan Sancağının toplam erkek nüfusu 95.789'dur. Bu nüfusun 13.400'ü gayrimüslimdir.⁵⁷ 1832 yılında Texier Manisa kazasının nüfusunu 25.000 olarak tahmin etmiştir ve Rum nüfusu da 4000 olarak belirtmektedir.⁵⁸ 1844 temettuat sayımlarına göre tahmini nüfus 19.450'dir Bu sayının 1770'i Rum'dur.⁵⁹ Cünet'e göre 1890'lı yılların başında Manisa

⁵³ Tuncer Baykara, "19.yy.'da Aydın Eyaleti", s. 19.

⁵⁴ Nakracas, a.g.e., s. 76.

⁵⁵ Baykara, a.g.t. s. 19–20.

⁵⁶ Baykara, a.g.t., s. 21.

⁵⁷ Karal, a.g.e., s.132-133.

⁵⁸ Taxier, a.g.e., s.85.

⁵⁹ Ortaç, a.g.t., s.32.

şehrinde Rum nüfus 15.400'dür.⁶⁰ Aynı dönemde(1881/1882–1893) Kemal Karpat Rum nüfusunu 7130 kadın, 8268 erkek, toplam15.398 olarak belirtmektedir.⁶¹

Aydın Vilayet Salnamelerine Göre Manisa Kazasında Rum nüfus;⁶²

YIL	1891	1893	1894	1895	1898	1899	1902	1905	1908
Kadın	7130	8489	8662	8605	9288	8655	8870	8989	9839
Erkek	8268	9041	9188	8898	8719	9214	9366	9444	10.446
Toplam	15.398	17530	17.850	17.503	18.007	17.869	18.236	18.433	20.285

Manisa'ya XVII. yüzyıldan itibaren Rum muhacirler gelmeye başlamıştır. Muhacir Rumların bir kısmı köylere yerleştirilmişlerdir. Rumların yaşadığı Manisa köyleri ise şöyledir.

Horozköy : Bazıları Türkçe bazıları Rumca konuşan 4.500 Rum

Gâvur Köy : Tamamı Türkçe konuşuyordu ve sakinleri yerli Rumlardır.

Papazlıköy : Bazıları Türkçe, bazıları Rumca konuşan 2.000 Rum, 3.000 Türk

Koldere Köyü : Bazıları Türkçe, bazıları Rumca konuşan 1.460 rum, 250 Türk

Hacılar Köyü : Bazıları Türkçe, bazıları Rumca konuşan 1.050 Rum, 1200 Türk

Çavuşoğlu Köyü : Rumca konuşan 500 Rum. Tümü Mora, Egir, Midilli'den gelen göçmenler.

Bunlardan başka Çobanisa, Karaçiftlik, Harmandalı, Çolu, Karaoğlanlı, Karağaçlı, Yüksekköy, Hamidiye, Mütevelli, Filya, Eğriköy. Bu köylerdeki Rumların bazıları Rumca, bazıları Türkçe konuşmaktaydı.⁶³

⁶⁰ Cumet, *a.g.e.*, s.536.

⁶¹ Karpat, *a.g.e.*, s.162.

⁶² *Aydın Vilayet Salnamesi H.1307*, I, s.577, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1311*, s.239, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1312*, s.394, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1313*, s.377-378, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1316*, s. 375, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1317*, s.339, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1320*, s.302, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1323*, s.281, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1326*, s.573.

⁶³ Nacracas, *a.g.e.*, s. 102.

Manisa Merkez kazasının dışında ilçelerde de Rumlar bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu sonradan göçlerle gelen Helen muhacirleridir.

Kasaba (Turgutlu)'da 3500 Rum, 14.000 Türk

Salihli, 2950 Rum, Rumca konuşuyor.

Kula, 3250 Rum, Rumca konuşuyor.

Alaşehir, 5000 Rum, Türkçe konuşuyor.

Kırkağaç, 3.300 Rum, Rumca konuşuyor.

Akhisar, 3118 Rum, Rumca konuşuyorlar.

Demirci-Gördes, toplam 2.894 Rum bulunmaktaydı.⁶⁴

2. Yaşadığı Yerler ve Meslekler

Manisa'da Rumların yaşadığı mahalleler Nişancıpaşa, Bektaş-ı Sagir, Danişmend Halil, Deveciyan, İlyas-ı Kebir, Bektaş-ı Kebir, Bölücek-i Cedit, Hüsrev Ağa, Yarhasanlar, Sultan, Gürhane, Attar Hoca, Hacı Yahya, Karahisar, İbrahim Çelebi, Bölücek-i Atik, Hidayet Ağa ve Alaybey Mahalleleridir.⁶⁵

Rumlar daha çok tarım alanında çalışmaktadır. Rençper, özellikle duhan rençperi (tütün işçisi) olarak çalışıyorlar. Hizmetkâr, çoban, sığırtmaç gibi tarım işçiliği de yapmaktadırlar. Ayrıca ticaretle uğraşan, esnaf Rumlarda bulunmaktadır. Esnaf olarak yaptıkları işler daha çok yapuculuktur. Yapucular ve bu meslekte kalfa ve çırak olarak çalışmaktadırlar. Ayrıca bira yapımıyla ilgili olarak dülger ve dülger çıraklığı ve sıvacılık da mesleklerindedir. Bunların dışında Rumlar yoğun olarak un ve unlu mamuller ile uğraşmaktadır. Değirmencilerin tümü Rum'dur. Toplam sayıları 8 olan değirmenciler, değirmenci ve su değirmencisi olarak iki gruba toplanmıştır. Börekçilikte başka bir faaliyet alanıdır. Ayrıca hizmet sektöründe meyhanecilik, ticaret alanında bakkallık, yağcılık, susam yağcılık, duhancılık, natır, aşçı doğramacı, tellal, duhan kıyıcısı, kalaycı, tüfekçi, baytar, kazıl bükücü, kınnapçı (ince sicim yapan), çuhacı (yün kumaş satıcısı), sebzeçi, keresteci, abacı, manifaturacı, eskici gibi meslekleri de yapmaktadırlar.⁶⁶

⁶⁴ Nacracas, *a.g.e.*, s. 103,104.

⁶⁵ Ortaç, *a.g.t.*, s. 33-34.

⁶⁶ Ortaç, *a.g.t.*, s.33-36.

3.Cemaatin Sosyal Yapısı

Rumların günlük hayatları ise Türklerinkinden çok farklı değildir. Uzun yıllar Türklerle bir arada yaşayan Rumların dilleri büyük ölçüde Türkleşmiş, Türk kültür özelliklerinden almıştır. Arada sadece dini fark kalmıştır.⁶⁷

Manisa’da sadece Rumların yaşadığı mahalleler olduğu gibi Rumlarla Türklerin karışık yaşadığı mahallelerde vardı. Alaybey mahallesi, İbrahim Çelebi mahallesi gibi. 20. yy.ın ilk çeyreğinde Manisa Rumlarının günlük hayatını o zamanlar çocuk olan Dr. Ahmet Kasımoğlu şöyle anlatmaktadır:⁶⁸

“Yunanlılar gelmeden önce Rumlar iyi komşuydu. Yemekleri bizimle aynıydı. Ama domuz beslerlerdi, domuzda yerlerdi. Şarapları güzel olurdu. Fıçılarla şarapları olurdu. Şaraplar evlerde ve şaraphanelerde bulunurdu. Paskalya olduğu zaman çörek yaparlardı. Yumurtaları boyarlardı. Bize de bir yıl kırmızı yumurta, çörek getirmişlerdi.

Güzel bağları vardı. Muradiye’den sonra Gediz etrafında Kostak Ağa’nın büyük bir bağı vardı. Orada Rum işçiler çalışırdı. Pamuk tarlaları vardı. Bu tarlalarda da Ermeni ve Rum kadınlar çalışmaya gelirdi. Rumların çoğu çiftçi ve bağcıydı.

Karaköy’de sebze pazarı olurdu. Türk, Rum, Ermeni herkes oradan alışveriş yapardı. Perşembe günleri pazar olurdu. Pazara sadece erkekler çıkardı. Rumlar Türkçe konuşuyordu. Çok çocukları olurdu. Aileleri hep çok kalabalıktı. Türklerle Rumlar pek evlenmezlerdi. Ama kız güzelse alınır, Müslüman yapılırdı. Ama Türkler kızlarını Rumlara vermezlerdi. Rum kızlar serbest olduklarından bizimkilerle görüşür, evlenirlerdi ama bizim kızlar kimseyle görüşemezdi.

Evleri çok temizdi. Evlerinde kuyu bulunurdu. Çiçekleri olurdu. Kadınlar kapı önlerinde otururlar, başları açık gezerlerdi. Evleri tek katlı ve bahçeliydi. Zenginler daha büyük evlerde yaşıyorlardı.

Bizim mahalledeki Rum çocuklarla boncuk oynardık. Renkli boncukların bir deliğe sokulmaya çalışıldığı bir oyun.

Malta’da büyük bir kilise vardı. İçinde kabirleri de vardı. Ölülerini elbiseleri ile gömüyorlar, makyaj yapıyorlardı. Yüzleri açık olurdu.

Rum kadınlarda bizimkiler gibi makarna keserlerdi. Toplanırlar şarkılar söylerlerdi. Samyotisa şarkıları vardı, güzel şarkıydı, ihtiyarlarına baba derlerdi.

⁶⁷ Baykara, a.g.e., s.153.

⁶⁸ 1908 doğumlu Dr. Ahmet Kasımoğlu ile 24.05.2004 tarihli görüşme.

Mahallede bakkal Yorgi vardı. İçki, ev eşyası, kırtasiye, aradığın her şey vardı. İki katlıydı. Üstü ev altı dükkân. Ne ararsan bulurdun. Horozköy'de küçük meyhaneler vardı. Gençler içki içmeye oraya giderlerdi.

Doktorlar genellikle Rum ve Yahudi'ydiler. Türk doktorlarda vardı ama az."

Zengin Rumların oturdukları evler genellikle istasyon civarındadır. Rum mahallerinde açılan muntazam ve geniş caddelerle şehir mamur bir görüntü sergilemektedir.⁶⁹

Aydın Vilayet Salnamelerinden öğrendiğimiz kadarıyla vilayette Rumlar vilayetin ileri gelen kişileri ve vilayet idare meclisinde görev almaktadır. Rumlara ait 1 Metropolithane, 9 Rumhane, 2 Rum mektebi, 18 Rum kilisesi, 1 Rum hastanesi bulunmaktaydı. Ayrıca 19 Yahudihane⁷⁰, 1 Yahudi mektebi, 1 sinagog, 2 Ermeni mektebi, 1 Ermeni kilisesi, 1 Ermeni hastanesi bulunmaktadır.⁷¹ Manisa metropolitliği büyük ve önemlidir. Ayvalık, Çeşme ve Söke kiliseleri Manisa metropolitliğine bağlıdır.⁷² 1905 yılında metropolit tarafından Ayvalık'a gönderilen küçük rütbede bir papaz Hıristiyan ahali tarafından kabul edilmediği için şikâyet konusu olmuştur.⁷³ Bu dönemde Rumların metropoliti Hirisostomos'tur.⁷⁴

4. Diğer Cemaatlerle İlişkiler

Cemaatler arası ilişkiler genelde gergindir. Yahudiler ile Hıristiyanlar arasında kan iftirası nedeniyle birçok kez olaylar patlak vermiştir. Bunun yanında Hıristiyan halk arasında, yani Ermenilerle Rumlar arasında da anlaşmazlıklar vardır. Hatta düşmanlığa varan gerginlikler yaşanır. *"Rumlar eskiden beri Ermenilerin düşmanıdır, bir Ermeni tesadüfen bir Ruma ait kaptan yemişse derhal bu kabı kıracaktır. Rumlar Kiliselerine Ermenilerin girmesine izin vermez, onların kiliseye ayak basması halinde kiliselerinin kutsiyetinin bozulacağına inanırlar, kilise bu durumda yeniden takdis edilmelidir."*⁷⁵

⁶⁹ Cevat Sami, Hüseyin Hüsni, *İzmir 1905* haz: Erkan Serçe, İzmir 2002, s.71.

⁷⁰ Yahudilerin bir arada oturdukları birçok evlerden ibaret yer, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1998, s.1155.

⁷¹ *Aydın Vilayet Salnamesi*, 1307 II, s.434, 440, 458

⁷² Cuinet, *a.g.e.*, s. 343

⁷³ *BOA. YPRK UM*, 78/133

⁷⁴ Nusret Köklü, *a.g.e.*, s. 2

⁷⁵ Robert Anhegger, "Osmanlı Devletinde Hıristiyanlar ve iç Tartışmaları", çev: Erol Özbek, *Tarih Toplum*, 47, Kasım 1987, s.18-274

Ermeni ve Rumlar aralarındaki bu anlaşmazlıklara rağmen Batı Anadolu'nun dolayısı ile Manisa'nın Yunanlılar tarafından işgali sırasında ve sonrasında birlikte hareket etmişler, yüzyıllardır birlikte yaşadıkları Türklere akıl almaz işkenceler yapmışlardır.

Pek çok Batı Anadolu şehrinde olduğu gibi Manisa'da da Türkler ve Rumlar komşu olarak, barış içinde rahat bir hayat sürmüşlerdir. Uyum içinde yaşamışlardır. Örneğin Gördes'te tüccarlar meslek sahipleri daha çok Rum'du ticaretle uğraşan Türkler parmakla sayılırdı. Örneğin Türk ebeler vardı ama doktor ve dişi Rum'du. Rum terzi Aspasya daha çok tutulur, dikişi daha pahalıya dikerdi. Aleko'nun meyhanesinde garsonluk yapıp, ara sıra ut çalarak şarkı söyleyen şen şakrak Eleni ile Nahiye Müdürü arasındaki yasak aşk için yapılmış bir türkü var. Yasak, birinin Müslüman. diğerinin Hıristiyan olması yanında, Nahiye Müdürü'nün evli olmasından kaynaklanıyordu. Bu durumun uzun sürüp gitmesine izin verilemezdi ve Nahiye Müdürü başka bir yere atandı bu olay içinde Türkler bir türkü yaktı.⁷⁶

İğnem düştü yakamdan, yar yandım Eleni

Gel arkamdan arkamdan,

Sen arkamdan gelirsen Eleni

Ben korkmam kaymakamdan

Kale kaleye karşı yar yandım Eleni

Kalenin ardı çarşı

Gel sarılalım yatalım Eleni

Dosta düşmana karşı

Kale kaleye bakar yar yandım Eleni

Kalenin ardı çınar

Geç buldum tez kaybettim Eleni

Yüreğim ona yanar.

⁷⁶ Nihal Yeğınobalı, *Cumhuriyet Çocuğu*, İstanbul 1999, s.82-83.

Manisa’da yaşayan Rumlar genellikle çiftçilikle veya sanatla uğrayan bir cemaattir. Rahat ve huzur içinde yaşamaktadırlar. Cemaatlar arasında ilişkiler yoğun ve bireysel düzeyde sınırlı değildir.

b) MUSEVİLER (YAHUDİLER)

Yahudilerin Manisa’ya yerleşmeleri 1492’de İspanya’dan kovulmalarından sonra olmuştur. Aragonlu Ferdinand ile Kastilyalı Isabel Grana’da da İspanya Yahudilerinin sürülmeleri kararını imzaladıktan sonra Osmanlı Devleti bunlara kucak açmıştır. Gelen göçmenler Batı Anadolu’ya özellikle İzmir, daha sonra Manisa, Tire ve Urla’ya yerleşmişlerdir.⁷⁷ 1492’den sonraki Yahudi göçlerinde gelen göçmenlerin Manisa’yı tercih etmesinde, Manisa’nın ikinci bir payitaht durumunda olması, gelişmeye müsait küçük sanayi, sanayii destekleyen alt yapısı, hammadde kaynaklarının ard bölgesinde bol miktarda bulunması, ticari imkânların uygunluğudur⁷⁸.

1.Nüfus yapısı

Yahudi cemaatinin Manisa’ya gelişlerini 1500 yılı ile tarihlendirmek mümkündür. Göçler Balkanlar yolu ile Selanik. Gelibolu veya İstanbul yolu ile olmuştur. 1531 tarihli tahrir defterinde Yahudi cemaatinin 88 hane, 33 mücerred(bekâr) erkek toplam 500 dolayında bir nüfustan ibaret olduğu belirtilmektedir⁷⁹.

Bu ilk göçten sonra 16. yy ikinci yarısından itibaren Selanik’ten göç dalgası başlamıştır. Selanik 1492’deki ilk göçte yoğun bir Yahudi yerleşmesine sahne olmuş, burada yerleşenler özellikle çuha dokumacılık sanayinde istihdam edilmiştir.16. yy.ın ikinci yarısından itibaren içine düştükleri kriz ve 1568–1569 yıllarında Selanik ve çevresini etkisi altına alan veba nedeniyle göç etmişlerdir. Esasen göçün sebebi dokumacılığın merkezi olan Selanik’ten sürekli göz önünde olmaktan kurtulmak, taşraya dağılıp baskılardan, vergilerden kurtulmak, ucuz hammaddeye yakın olmak

⁷⁷ Siren Bora, " 20.yy. Başında İzmir’de Yahudiler (1908–1923)", DEÜ. AIITE Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ergün Aybars, İzmir 1993, s. 25.

⁷⁸ Feridun Emecen, *Unutulmuş bir cemaat Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997,s:30–31.

⁷⁹ Emecen, a.g.e .s.32.

istemişler vebayı da bahane olarak kullanmışlardır.⁸⁰ Ancak Selanik'teki dağılıma ve göç yüzünden üretimin düşmesi üzerine meseleye yeniçeriler nedeniyle önem veren devlet göç edenleri takip ettirip geri döndürmeye çalışmıştır. Selanik'ten kalkıp İzmir ve Manisa'ya yerleşen çuha işleyen Yahudiler yüzünden Selanik'te çok az sayıda dokumacının kaldığı dolayısı ile “yeniçeri çuhasına külli müzayaka”(büyük sıkıntı, yokluk) olduğu gerekçesi ile Manisa ve İzmir kadılarına hüküm gönderilmiş bunların derhal bulunarak geri gönderilmesi emredilmiştir. Çuha dokumacılarının bir kısmı şehirde kalmış bazıları da geri gitmiştir.⁸¹

XIX. yüzyıl başlarında Manisa'nın nüfusu 25.000 olarak tahmin edilmektedir.⁸²1837 yılında Poujoulat şehirde 400 aile Yahudi bulunduğunu söylemektedir⁸³. 1885–1890 yıllarında Vıtal Cunet'e göre Yahudi nüfusu 1000'dir.⁸⁴ Karpat'a göre ise 1881/1882–1893' de Yahudi nüfus 652 kadın, 693 erkek, toplam1345 olarak belirtilmiştir.⁸⁵

Aydın Vilayet Salnamesine göre Yahudi nüfus⁸⁶

YIL	1891	1893	1894	1895	1898	1899	1902	1905	1908
Kadın	652	780	777	793	766	798	819	900	977
Erkek	692	789	779	782	776	780	825	876	950
Toplam	1344	1569	1556	1575	1542	1578	1644	1.776	1927

⁸⁰ Emecen, *a.g.e.*, s.35-37.

⁸¹ Emecen, *a.g.e.*, s.80.

⁸² Texier, *a.g.e.*, s.85.

⁸³ Baykara, *a.g.t.*, s.11.

⁸⁴ Cunet, *a.g.e.*, s.536.

⁸⁵ Karpat, *a.g.e.*, s.162.

⁸⁶ *Aydın Vilayet Salnamesi H.1307*, I, s.577, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1311*, s.239, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1312*, s.394, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1313*, s. 377-378, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1316*, s. 375, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1317*, s.339, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1320*, s.302, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1323*, s.281, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1326*, s.573.

Kemal Karpas tarafından Manisa Őehirinde Yahudi nűfus 1893'te 1895⁸⁷, Alliansse Israilite Universalle'nin raporuna gűre 1908 yılında Yahudi sayısı 2.100⁸⁸ olarak verilmiŐtir.

2.Yaşadıkları yerler ve meslekler

Yahudi cemaati ilk geldiklerinde vakıf odalarında ikamet etmiŐler zamanla bazıları kendilerine műstakil evler alarak yerleŐmiŐler ve Yahudi mahallesini oluŐturmuŐlardır. Bu vakıf odaları muhtemelen Manisa'nın mevcut en bűyűk kűllyeleri olan Hatuniye camii ile Atar Ece camiine aittir.⁸⁹

Yahudi nűfusun gelmesiyle birlikte 17.yy.dan itibaren bir Yahudi mahallesinin oluŐtuĐunu gűrűyoruz.⁹⁰ 19.yy.da Yahudilerin yaŐadığı mahalleler Yahudiyas, Gűrhane ve İvaz PaŐa mahalleleridir.⁹¹

Yahudi evleri genellikle aynı tiptir. Merkezi bir avlu, bu avluya aŐılan ŐepeŐevre odalar, avlu oturma ve misafir odası gűrevini gűrűr. KardeŐler kendi aileleri ile hep birlikte kalmaktadır. Aileler genelde kalabalıktır. Geleneksel kostűm uzun tunik veya entari, geniŐ kaftan ve cűppedir. BaŐlarına kalpak takarlardı. Ancak sonraları baŐlık fes olmuŐtur. Cemaatler arası karıŐma mevcuttur. TűrkŐe ve Rumca bilenler oldukŐa Őoktur. Yahudiler terzilik, tenekecilik, kunduracılık yaparlar. Dűkkan sahibidirler. KumaŐ imalatı ve satıcılıĐı, hububat, kuru meyve ticareti, ūarap imali ve pazarlaması kollarında ŐalıŐmaktadırlar. Manisa yűresinde baĐcılık oldukŐa geliŐmiŐti. Kaliteli űzűmlerden pekmez, ūıra, sirke ve ayrıca kuru meyve pestil halinde űzellikle İstanbulsarayına sevk ediliyordu. Terzilik kolunda űzellikle pamuklu kumaŐ dikiminde istihdam edilmiŐlerdir.⁹²

Zeytin toplamak, ufalamak, űzűm ve incir hasadı, kurutması da iŐleridir. Seyyar satıcılar at veya daha Őok eŐek sırtında komŐu kűylere gidip kuru meyve ve kumaŐ

⁸⁷ Karpas, *a.g.e.*, s.111.

⁸⁸ Besalel, *a.g.e.*, s. 90.

⁸⁹ Emecen,*a.g.e.*,s.46

⁹⁰ Emecen, *Manisa Kazası*, s. 64.

⁹¹ OrtaÇ, *a.g.t.*, s. 34.

⁹² Emecen.*Unutulmuş bir cemaat.....*,s..78-79.

satarlardı.⁹³ Yahudi cemaatinin önde gelenlerinin yaptıkları işler ve kiraya verdikleri dükkânlar şu şekildedir.⁹⁴

- 1-Avram, Çavuş, bir kıt'a menzili kirada⁹⁵(200 kuruş)
- 2-Nisin, Kazzaz⁹⁶, bir kıt'a menzili kirada, (60 kuruş)
- 3-İsak, Çerçi⁹⁷, , bir kıt'a menzili kirada, (30 kuruş)
- 4-Morinyo, Kazzaz, bir kıt'a dükkân, (48 kuruş)
- 5-Yuda, Manifaturacı, bir menzil, (130 kuruş)
- 6-Samuel Kazzaz, bir menzil, (120 kuruş)
- 7-İsrael,Kazzaz,bir menzil, (100 kuruş)
- 8-David, Çerçi, bir menzil, (30 kuruş)
- 9-Salamon Billurcu, iki menzil, (150 kuruş)
- 10-Avram, tüccar, iki dükkân, (400 kuruş)
- 11-Yuda, Manifaturacı, bir menzil odası, (150 kuruş)iki dükkân,(600 kuruş)
- 12-Yuda ,Kazzaz, bir dükkân, (250 kuruş)
- 13-Murdehay, terzi, bir menzil, (50 kuruş)
- 14-İsrael, Kazzaz, bir dükkân, (250 kuruş)
- 15-Avram, Manifaturacı, bir dükkân, (250 kuruş),bir menzil(100 kuruş)
- 16-Yasef, Çerçi, bir menzil, (50 kuruş)
- 17-Mayer,Kazzaz,bir menzil, (150 kuruş)
- 18-Yakov, Manifaturacı, bir dükkân, (200 kuruş).

⁹³ Nahum, *a.g.e.*, s. 131

⁹⁴ Emecen, *a.g.e.s.*92

⁹⁵ Evin bir odası, Devellioğlu, *a.g.e.*, s.617

⁹⁶ İpek işleyen, ipek satan,Devellioğlu, *a.g.e.*, s.500

⁹⁷ Gezici bakkal, Devellioğlu, *a.g.e.*, s.156

3. Cemaatin Sosyal Yapısı

Yahudi cemaati Osmanlı Devleti genelinde 17.yy.'da çok ciddi bir kriz atlattır. 1648'de genç bir haham olan Sebatay Sevi kendini İzmir'de Mesih ilan eder.⁹⁸ Hahamların çoğunun karşı gelmesine rağmen birkaç yılda imparatorlukta Yahudilere düşüncelerini aşlar. Coşkulu kalabalıklar onu yolculuklarında izler. Mesih gelmiştir, kıyamet kopacaktır. Dünyanın sonu yaklaştığından zanaatkârlar dükkânlarını kapatır, tüccarlar muhasebe defterlerini yakarlar.⁹⁹ Hahamların şikâyetleri ve çıkan kargaşa nedeniyle 1666'da Sabetay Sevi Osmanlı sultanı tarafından ölümle İslam arasında bir seçime tabi tutulur¹⁰⁰. Sabetay Müslüman olmayı seçer ve müritleri de onu takip eder. Bu din değiştirmiş dönmeler mezhebi 20.yy.'a kadar varlığını devam ettirdi.¹⁰¹ Bu hadise Manisa'daki cemaati etkilememiş, Manisa Yahudi cemaati hareketin dışında kalmıştır¹⁰². Verdiği umuttan sonra yenilen sabetaycılık yerini her tür gelişmeyi reddeden tutucu hahamlara bıraktı.

1896 yılında Alliance Isralite Unıverselle bağlı olarak Manisa'da kurulan okulun müdürü raporunda Manisa Yahudileri ile ilgili şöyle demektedir. "Yahudi cemaati şehrin en fakir toplumdur. Yahudiler şehrin tepelerinde yaşamaya mahkûm edilmiştir. Evleri birbirlerine yaslanmış, rüzgâra, yağmura, güneşe karşı korumasız eski barakalardır. Manisa'nın Yahudi cemaati en az 250'si eğreti iktisadi şartlar altında, özellikle kırsal bölgelerde ve civar köylerde işportacılık yaparak günü gününe yaşayan 400-500 aileden oluşmaktadır. Gıdaları başlıca ekmek, pirinç, yağ ve birkaç ıskarta sebzedden ibarettir. Yemekten sık sık yoksun kaldıkları olur. Ortalama et tüketimi aile başına haftada ortalama 500 gramdır. Bu sefaletle bir de verem, alkolizm, erken ölümler gibi belalarda eşlik eder. Öğrencilerin çoğunun annesi veya babası ölüdür."¹⁰³

Bu sefaletin yanında Alyans Okulu öğretmenlerinin raporlarında Manisa Yahudilerinin aç gözlülüğü, cimriliği ve kötü niyeti tenkit edilmektedir. Sefaletin yanında cehalet ve kültürsüzlükte şikâyet konusudur. Bu durumun sebebi olarak da Türklerin miskinliğinin, Rum kötü niyetinin, Ermeni bayağılığının doğuya özgü

⁹⁸ Esther Benbassa, *Balkan Yahudileri ve İstanbul Yahudileri Tarihi*, İstanbul 2001, s.46.

⁹⁹ Nahum, a.g.e., s.35

¹⁰⁰ Mantran, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çeviren: Server Tanilli, İstanbul 1995, s.,297.

¹⁰¹ Benbassa, a.g.e, s.53.

¹⁰² Emecen, a.g.e., s.54

¹⁰³ Nahum, a.g.e. , s. 36.

uyuşukluğunun, tembelliğin, miskinliğin, keyfe düşkünlüğün Yahudilere bulaşması gösterilmektedir.¹⁰⁴

Birbirine yaslanan tahta evlerin bulunduğu mahallelerde yangınlar sık yaşanmaktadır. Salgın hastalıklarda ortalığı kasıp kavurmaktadır.

Yangınlar, salgın hastalıklar, sefalet Yahudi cemaatinin az gelişmişliğini açıklamaya yeterli değildir. Her tür gelişmeyi reddeden tutucu hahamlar tarafından yönetilmenin yanında imparatorluğun ekonomik durumun altüst olması ve siyasi sorunlarda elbette etkili olmuştur.¹⁰⁵ Alyans okulu öğretmenlerinin raporlarının bu kadar katı olmasında öğretmenlerin Avrupa şartlarında ilerici idealist yetişmiş olmaları, Osmanlı Devleti içindeki cemaati Avrupa'nın zengin, gelişmiş, aydınlanma ve ihtilal dönemlerini yaşamış Yahudileri ile karşılaştırmaları etkilidir.

Cemaat XVII. yy.dan itibaren genel bir gerileme dönemi içine girmiştir. Cemaat ilk geldiğinde Manisa'da kendilerinden başka gayrimüslim topluluk yoktu. XVI. yüzyıl boyunca ticaret hayatında çok etkili olan Yahudi cemaati XVII. yy'ın ikinci yarısından itibaren Ermeni ve Rumların gelmeleri ile birlikte rekabet ortamı oluştu. Avrupalı tacirler kendi dinlerine mensup Ermeni ve Rumlarla işbirliği yapmaya başladılar.¹⁰⁶ Zamanla ayrımcılığın artması, hoşgörünün azalması, katılımın düşmesi, gerek maddi gerek fikri yoksullaşma gerileyişin sebepleridir.¹⁰⁷ XV. ve XVI. yy.daki göçler dinamik bir yapı ortaya koyuyordu, ama göçler azalınca Avrupa ile irtibat azaldı, ilişkiler koptu. Yahudilerin sunabileceği faydalı bir iş özel bir faaliyet alanı kalmadı, ticaretteki payları azaldı. Dolayısı ile cemaat içinde bir gerileme yaşandı. Ancak Tanzimat'tan sonra yeniden bir yükseliş yaşanmış ama asla XVI. yy.daki durumlarına ulaşamamışlardır.¹⁰⁸

XIX. yy'ın ilk yarısında II. Mahmut zamanında yapılan ilk nüfus sayımında cizye mükellefi erkek nüfusun 18'i ala (zengin) 56'sı evsat (orta halli) 126'sı edna (fakir) kategoride toplanmıştır.¹⁰⁹ Nüfusun önemli bir kısmı düşük seviyeden vergilendirilmiştir. Ala vergi verenlerin cemaat içinde en zengin aileler arasında yer

¹⁰⁴ Nahum, *a.g.e.* s. 36.

¹⁰⁵ Nahum, *a.g.e.* s. 36.

¹⁰⁶ Emecen, *a.g.e.*, s.88.

¹⁰⁷ Emecen, *a.g.e.*, s.39.

¹⁰⁸ Emecen, *a.g.e.*, s.102.

¹⁰⁹ Nejdet Bilgi, "*Tanzimat'ın öncesi ve sonrasında Saruhan Sancağı'nda nüfus*", İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s.252.

aldığı düşünülmektedir. Genel itibariyle cemaatin orta halli bir yapıda olduğu söylenebilir.¹¹⁰

Yahudi cemaatinin eğitimi Talmud-Tora veya havra okullarında yapılmaktaydı. Eğitim basit olup sade, İbranice, skolâstik ve tekrarcıdır. Sınıfta tek bir öğretmen genellikle haham, gruplara ayrılmış öğrenciler bulunur. Her grup ve öğretmenin önünde sıra ile daire şeklinde yere oturur. Eğitim bu şekilde verilir. Eğitim esas itibariyle Tevrat'tan ayetler öğrenmekten ibarettir.¹¹¹ Bu dönemde Rum ve Ermeni okullarında modern ve eğitsel faaliyetlerin yapıldığı bir eğitim sistemi uygulanmaktadır. Kapalı bir toplum yapıları vardır. Diğer ulusların yani Türklerin, Rumların ve Ermenilerin yenilenme hareketinin içinde onlar hareketsiz kaldılar, hiçbir gelişmeyi kabul etmediler. Yahudilerin bu kapalı yapısını Dr. Ahmet Kasımoğlu'da belirtmiştir. “*Yahudiler merasimlerini gizli yaparlardı. Kimseyi almazlardı. Sünnetlerini haham yapardı. Törenlerine diğer milletlerden kimseyi sokmazlardı.*”¹¹² 1896 'da Allians Israillite Universalle Manisa'da bir okul açmış, böylece Yahudi cemaati de modern eğitime kavuşmuştur.¹¹³

Yahudi cemaatinin törenleri de titizlikle yapılırdı. Yom Kipur*, Sukot* bayramı günü sukot çadırı kurmak, Pesah bayramı*, Purim bayramına* katılmamak düşünülemez. Oğlan çocukları sekizinci günde sünnet edilir ve reşit olacağı 13. yaş gününde Tevrat'ı okumalıdır.

Cemaatin bu kapalı yapısı içinde büyük bir dayanışma vardır. Hayır dernekleri cemaatin sosyal yaşamında önemli bir rol oynar. Cemaatin kendi içinde bir vergilendirme düzeni vardı. Çeşitli ihtiyaçlar için mensuplardan harç alınıyordu. En fazla 100 akçe veriliyordu. Toplanan paralarla ihtiyaçlar gideriliyordu.¹¹⁴

Alyans okulu öğretmenlerinin 1903 yılında göndermiş olduğu raporda Manisa'da dokuz dernek olduğu belirtilmektedir. Bu dernekler: “*Yoksul genç kızlara drahoma sağlayan dernek, ölümle sarsılan ailelere yardım eden dernek, Yahudi*

¹¹⁰ Emecen, *a.g.e.*,s..76-77.

¹¹¹ Nahum, *a.g.e.*, s. 40.

¹¹² Dr. Ahmet Kasımoğlu ile 24.05.2004 tarihli görüşme.

¹¹³ Emecen *a.g.e.*,s.52-53.

* Yom Kipur : 24 saatlik orucun tutulduğu tefekkür günü, dua günü. Büyük af günü.

* Sukot bayramı: İbranilerin 40 yıl boyunca Sina Çölü'ndeki göçebe hayatını anar.

* Pesah : (Hamursuz) İbranilerin Mısır'dan çıkışını anar.

* Purim bayramı: M. Ö. 55.yy. katliamdan kurtulan Pers Yahudilerinin selamete kavuşmalarını anar.

mahallesine kuyu ve çeşme yapmaktan sorumlu dernek, Fransızca bilgileri yeterli oluncaya kadar Judeo Espanyol eserler okutmak üzere gençleri toplayan dernek, fakir öğrencilere ayakkabı tedarik etmekten sorumlu kunduracılar derneği, zor durumdaki tüccara düşük faizle borç para veren bankacılık derneği”¹¹⁵dir.

Manisa’daki Yahudi cemaatinin çoğunluğu Türkçe konuşmaktadır. İbranice ve Yahudi İspanyolcası da konuşulmaktadır. Rumca konuşanlarda vardır¹¹⁶.

4.Diğer cemaatlerle ilişkiler

Yahudilerin Manisa’nın yerlisi Müslüman Türklerle ciddi bir sorunları olmamıştır. Oysa Rumlarla ilişkileri genellikle gergindir. Rumların Yahudilere düşmanlığı çok eskilere dayanmaktadır. Düşmanlığın sebeplerden biri Paskalya Travması’dır. Yani Yahudiler Tanrı’yı öldüren halktır. Ayrıca Rumlar Yahudileri İstanbul’un fethi sırasında Türklere yardım etmekle suçlanmaktadır. Yahudiler onlara göre Osmanlı ile işbirliği yapmıştır. Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaşlarda Yahudiler Osmanlı tarafında oldukları için kınanmışlardır. Düşmanlığın elbette ekonomik sebepleri de vardır. İki toplum arasındaki çatışmalar özellikle kan iftirası sırasında patlak verir. Paskalya yaklaşırken bir Rum çocuğu kaybolur. Yahudiler Pesah’ın kutlanması sırasında gerekli olan hamursuz ekmeğe kanını katmak için çocuğu öldürmekle suçlanır. Kalabalık Rumlar sopalarla Yahudi mahallesini istila eder, yoldan geçenleri tartaklar, mağaza camekânlarını kırar, dükkânları yağmalar. Bu olaylar yatıştırılır ancak bir ya da iki yıl sonra tekrar yaşanır. 1874, 1883, 1893 yılında Manisa’da, 1896 ve 1900’de Salihli’de kan iftirasına bağlı çatışmalar yaşandığı Alyans öğretmenlerinin raporlarında belirtilmektedir.¹¹⁷

Bu popüler antisemitizme karşı Ortodoks papazları genellikle ılımlı bir tutum izler ve kan iftirası suçlamalarını kabul etmez. Yüksek dereceli din adamları arasındaki ilişkiler genelde ılımlıdır. 1893 yılında Manisa’da Rum metropoliti öldüğü zaman, cenazeye Yahudi heyeti de katılmıştır. Alyans okulunun müdürü şeref köşesine oturmuştur. Yahudi ileri gelenleri, Haham heyeti, öğrencilerde (kollarında siyah yas tülü takılıdır) cenazede hazır bulunmuştur. Daha sonra atanan metropolit, papaz sınıfı üyeleri

¹¹⁴ Emecen, *a.g.e.*,s.77

¹¹⁵ Nahum, *a.g.e.*, s. 68

¹¹⁶ Emecen *a.g.e.*,s.77

¹¹⁷ Nahum, *a.g.e.*, s. 88-91

ve önde gelen Rumlar sinagogları ve Yahudi okullarını ziyaret eder ve övgülerde bulunmuştur.¹¹⁸

Manisa'da önemli bir yapıya sahip olan Yahudiler diğer cemaatlere göre daha kapalı, kendi içinde yaşayan bir topluluktur.

c) ERMENİLER

Osmanlı Devleti içerisinde rahat ve huzur içinde yaşayan Ermeniler, Millet-i Sadık-a, Sadık tebaa unvanını almışlardır. Osmanlı Devleti'nin güçlü ve devrinin süper gücü olduğu dönemde imparatorluğun olanaklarından en çok Ermeniler yararlanmışlardır. Huzur ve güven içinde yaşamışlar, zengin olmuşlardır. 18.yy.'da yapılan bir araştırmada Anadolu'daki 166 ithalatçının 141'i Ermeni, 13'ü Türk ve 12'si çeşitli uyruklardan, 150 ihracatçının 127'si Ermeni, 23'ü Türk, 153 sanayicinin 130'u Ermeni, 20'si Türk, 37 bankacının 32'si Ermeni idi.¹¹⁹ Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ve diğer azınlıklarla hiçbir sorunu olmamıştır.

Osmanlı imparatorluğu güçlü iken bir sorun olmayan Ermeniler cephelerde yenilgiler başlayınca büyük sorun olmaya başlamışlardır. Avrupa Devletleri giderek güç kaybeden, zayıflayan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya başlamışlar, bunun içinde azınlıkları kullanmışlardır. 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ile azınlık hakları sağlamlaştırılmıştır. Islahat Fermanı'ndan sonra 1863'te Ermeni Milleti Nizamnamesi de Osmanlı Hükümetine onaylatılmıştır.¹²⁰ Bu Nizamname ile Ermenilerin siyasi ve toplumsal olaylarını patrikhane üstlenmiş ve Ermeniler özerkliğe doğru büyük bir adım atmışlardır.

1876 yılındaki I. Meşrutiyet ile azınlıkların hakları Anayasal hale geldi. Ülke içindeki Ermeniler ve diğer azınlıklar ülke içindeki Müslümanlarla eşit duruma geldiler. Bunun sonucu yüksek devlet memurluklarına, elçiliklere getirildiler.¹²¹ 1908 II. Meşrutiyet'ten sonra ise milletvekili dahi oldular

¹¹⁸ Nahum, *a.g.e.*, s. 94

¹¹⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 81.

¹²⁰ Kamuran Gürün, "*Ermeni Sorunu*", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir 1983, s. 1.

¹²¹ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 35.

1.Nüfus yapısı

1832 yılında Texier 25.000 olarak tahmin ettiği nüfusun birkaç yüzünün Ermeni olduğunu belirtmiştir.¹²²1837 yılında Poujulot'a göre Manisa şehrinde Ermeni nüfus 1000'dir.¹²³1885-1890'lı yıllarda CUNET ise Ermeni nüfusunu 2000 olarak tahmin etmektedir.¹²⁴

Aydın Vilayet Salnamelerine göre Ermeni Nüfus¹²⁵

YIL	1891	1893	1894	1895	1898	1899	1902	1905	1908
Kadın	1102	1431	1434	1425	1180	1318	1343	1388	1236
Erkek	1125	1375	1376	1669	1314	1170	1184	1211	1200
Toplam	2227	2806	2180	3094	2494	2488	2527	2599	2436

2.Oturdukları Yerler ve Meslekleri

17.yy.'dan itibaren Manisa'da Ermeniler yaşamaya başlamıştır. Bu yüzyılın sonlarına doğru Ermeniyan-ı Bala ve Ermeniyan-ı Sufla olmak üzere iki mahalle vardır.¹²⁶ 19. yy.'da Ermenilerin yaşadığı Hidayet Ağa Mahallesi ortaya çıktı.¹²⁷ Bunlardan başka 19.yy.'dan itibaren Ermeniler Bektaş-ı Sagir, İlyas-ı Kebir ve Bölice-i Atik mahallerinde de yaşamışlardır.¹²⁸

1902 istatistiklerine göre Manisa'da ki Ermeni nüfus toplam 2.527'dir. Bunun 1.343'ü kadın, 1.184'ü erkektir.¹²⁹ Önemli bir etnik grup oluşturan Ermeniler daha çok esnaf olarak, esnaflar arasında da daha çok dokuma alanında çalışmaktadırlar. Çulha alanında çalışanların sayısı 172'dir. Çulha kalfası ve çıraklarının toplamı ise 113 kişidir. Ayrıca çıkırcılık, tarakçılık, basmacılık, terzilik, terzi kafa ve çıraklığı da meslekler

¹²² Texier, *a.g.e.*, s.85.

¹²³ Baykara,*a.g.t.*,s.111.

¹²⁴ CUNET, *a.g.e.*, s.536.

¹²⁵ *Aydın Vilayet Salnamesi H.1307*, I, s.577, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1311*, s.239, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1312*, s.394 *Aydın Vilayet Salnamesi, H.1313*, s. 377-378, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1316*, s.375, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1317*, s.339, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1320*, s.302, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1323*, s.281, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1326*, s.573.

¹²⁶ Emecen, *Manisa Kazası*, s. 58.

¹²⁷ Emecen, *a.g.e.*, s. 65.

¹²⁸ Emecen, *a.g.e.*, s. 67.

¹²⁹ *Aydın Vilayet Salnamesi H.1320*, s. 302.

arasındadır. Ermeniler daha çok dokumacılık ve dokumacılığın yan dalları ile uğraşmaktadırlar. Çıkrıkçılık pamuğu iplik haline getirme işi, tarakçılık ise dokuma tezgâhlarında ipliklerin takıldığı taraklarlı yapma işidir. Bundan başka çilingirlikte Ermenilerin yaptıkları işlerdendir.¹³⁰

Ege Bölgesinde özellikle Saruhan Sancağında pamuk üretiminin bol olması Manisa’da dokumacılığın gelişmesini sağlamıştı. Özellikle yelken bezi üretimi önemli boyuttadır. Donanmanın yelken bezi ihtiyacı büyük ölçüde Saruhan Sancağından karşılanırdı.¹³¹ Dokuma sanayinin hammaddesi olan pamuk kadınlar ve çulhalar tarafından çıkrıklarda pamuk ipliği haline getirilmekteydi. Manisa’da pamuk üretimi yapılması, İzmir şehrinin hinterlandı olması ve dokuma ticareti Ermenilerin Manisa’ya yerleşmelerinde etkili olmuştur.¹³² Manisa’da pek çok fabrika vardır. Fabrikalar çoğunlukla gayrimüslimlere aittir. 1297 Aydın Vilayet Salnamesi’ne göre Manisa’da bulunan Duhan fabrikaları:

Kuzmani Duhan Fabrikası

Kara Yorgi Duhan Fabrikası

Nikoloki Duhan Fabrikası

Sebvasa Duhan Fabrikası

Yenotadi Duhan Fabrikası

Anaşaş Duhan Fabrikası

Menolaki Duhan Fabrikası¹³³

Ayrıca Balyozzade Karabet Pamuk Fabrikası

Matyos Pamuk Fabrikası¹³⁴

İsmlere bakılırsa fabrikaların tamamı Ermenilere aittir. Mensucat Fabrikası sahibi Ermeni Mardiros Sarıyan Efendi, I.Dünya Savaşı sırasında Haleb ve Suriye tarafına tehcir edilmiş, savaştan sonra döndüğünde Manisa ve Saray köyde bulunan mensucat fabrikalarına İzmirli tüccarlar Zeki ve Ali Fikri Bey’in gasp ettiğine dair şikâyette bulunmuştur. Fabrikaları dört sene boyunca gasp edilip, kullanıldığı gerekçesi

¹³⁰ Ortaç, *a.g.t.*, s. 97

¹³¹ Kamil Su, “Manisa’dan İstanbul’a Gönderilen Yelken Bezleri”, *Gediz*, 46, s.3–5

¹³² Emecen, *Manisa Kazası*, s. 79

¹³³ *Aydın Vilayet Salnamesi* H.1297, s. 126.

¹³⁴ *Aydın Vilayet Salnamesi* H.1307, s. 759.

ile tazminat davası açmış dava sonucunda 1920’de Zeki ve Ali Fikri bey Mardiros Sarıyan’a dörtyüzbin lira ödemeye mahkûm olmuşlardı.¹³⁵

3.Cemaatin Sosyal Yapısı

Uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğunda Türk halkı ile uyum içinde yaşayan, sadık vatandaş unvanına sahip olan Ermeniler daha sonra devletine silah çeken düşmanlara dönüştü. Bunun sebepleri ise içeriden Ermeni Kilisesi’nin, dışarıdan da Avrupa Emperyalist ülkelerle, Rusya’nın Ermenileri sürekli kışkırtması, 1789 Fransız ihtilalinin imparatorluk üzerindeki etkileri, Balkan Devletleri’nin bağımsızlık hareketleri ve bunun sonucunda bağımsız olmalarıdır.¹³⁶

Balkanlardaki azınlıkların Osmanlı imparatorluğundan birer birer kopmaları Ermenileri cesaretlendirmişti. 1878 Berlin Anlaşmasındaki Ermenilerle ilgili özel madde de yer alan sihirli sözcükler Ermenileri harekete geçirmiştir. Anlaşmada yer alan “Osmanlı imparatorluğu içinde yaşayan Ermenilerin yaşamlarının iyileştirilmesi ve bunun Avrupa ülkeleri tarafından denetlenmesi” maddesi ile Ermeniler Avrupalı büyük devletlerin desteğini kazanmışlardır.¹³⁷ Anlaşmadan sonra Avrupalı devletler Ermenilerin yaşadıkları bölgede okullar açtılar, sıkı bir denetim ağı kurdular. Her taraf misyonerler ile doldu.¹³⁸

Bu gelişmelerden sonra bağımsız Ermenistan kurmak için Osmanlı toprakları üzerinde doğudaki Vilayet-i Sitte’de (Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır, Sivas) bağımsız bir Ermenistan kurmak hayallerini süslüyordu. Ancak bunun için büyük bir sorun vardı. Nüfus imparatorluk genelinde Ermeni nüfusu 1.300.000 kadardır. Bu da nüfusun tamamının 1/6’dır. Bunun içinde nüfusu arttırmak için bölgeye göçler ve bölgedeki Türklerin kaçırılması kararlaştırıldı. Bunun içinde Ermeniler bölgede örgütlenecek, Türk halkın kaçması için her tür anarşi ve terör ortamı yaratılacak, bölgeye korku ve dehşet salınacaktı.¹³⁹

Ermenistan’ın bağımsızlığı için çeşitli dernekler ve örgütler kuruldu. Ülke genelinde çeşitli ayaklamalar çıkartıldı. Özellikle kilise ve dini liderler halkın bilinçlendirilmesi ve haberlerin ulaştırılmasında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

¹³⁵ B.O.A., *DH.EUM.AYŞ*, 217/167, 38/62.

¹³⁶ Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta 2001, s. 32.

¹³⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 408

¹³⁸ Uras, *a.g.e.*, s. 422

Tüm ülke genelinde olduğu gibi Manisa'da Ermeniler komiteler oluşturma, silahlanma çalışmalarına katılmıştır.

1905 yılında şüpheli bir Ermeni'nin hanesinde yapılan aramada 25 kilo dinamit ve on kiloluk sekiz bomba ve 8 Ermeni terörist bulunmuştur.¹⁴⁰ Bombalar uzmanlarca yapılmaktaydı. Kasaba demiryolu köprülerini tahrip etmek için hazırlanan dinamitler teröristler Rupen Kabakyan ve Bozoğlu Vahan'ın yakalanması ve evlerinde yapılan aramalarda ele geçirilmiştir.¹⁴¹ Yine 1905 yılında Balıkçı Ermeni Ohannes'in evinde 17 kilo dinamit yakalanmıştır.¹⁴² Ermeni komitelerine katılan veya yardım edenlerin içinde memurlar da vardır. Kırkağaç Belediye kâtibi Karabet Tarpenyan ile Manisa Malta Mahallesi Ermeni mektebi muallimi Kırkor Ölmezyan Ermeni fesat komitelerine katılmış ve yakalanmışlardır.¹⁴³ Posta ve telgraf idaresinde çalışan Ermeni memurların zararlı faaliyetleri ve görevi kötüye kullanmaları tespit edilmiş ve gerekli tedbirler alınmıştır.¹⁴⁴ Bunlardan başka Manisa ve Kırkağaç Ermeni okullarında öğretmenlik yapmış olan Karakin oğlu Karabet İnceyan'da Ermeni fesadçılara katılmış ve tutuklanmış, kendisinin Manisa Malta mahallesi ahalisinden olup Ermeni Mektebinde muallim olduğu tespit edilmiştir.

İzmir'deki Ermeni komiteleriyle işbirliği içinde olan Manisa Ermeniler'nin bir kısmı İzmir'de yakalanan fesadçıların itirafları ile yakalanmışlardır.¹⁴⁵ Yine İzmir'de tutuklanan bir Ermeni'nin istihbaratı sonucunda Manisa'daki bir hanede yapılan araştırma sonucu 20 kilo düzenekli kimya, dinamit, bomba bulunmuştur.¹⁴⁶

Manisa'daki Ermeni terör örgütü İzmir'den idare edilmektedir. Silah sevkıyatı da buradan yapılmaktadır.¹⁴⁷ Pek çok çiftlikte, handa Ermeni ajanlar bulunmaktadır. Bunlar hem haberleşme, hem de sevkıyatta çalışmaktadırlar. Ekmekçi, tuzcu, garson, ırgat olarak görünen pek çok Ermeni ajanı bulunmaktadır. Balyozzade Serkız İzmir'den Manisa'ya Koldere mevkiinde Metoli çiftliğinde bulunan Ermenilere silah götürdüğü

¹³⁹ Hasan Kundakçı, *Emperyalizmin Kullandığı Ermeniler*, Ankara 2001, s. 44

¹⁴⁰ BOA., YA.HUS, 492/102

¹⁴¹ Hayri Mutlucağ, *İzmir Ermeni İhtilal Komitesi ve Terör*, İstanbul, 1986, s. 32

¹⁴² BOA., YPRK ASK, 283 183

¹⁴³ BOA, ZB, 304/49.

¹⁴⁴ BOA., YPRK, PT, 9.

¹⁴⁵ BOA., YPRK UM, 77/15.

¹⁴⁶ BOA., ZD, 401/8.

¹⁴⁷ BOA., YA HUS, 492/127.

tespit edilmiştir.¹⁴⁸ Burada 25 kadar Ermeni terörist ve tüfek, bomba yapım malzemeleri bulunmuştur. Antironikin ekmekçilik yaparak ve Tekfur da Osman Ağa Hanında garson Mehmet adıyla örgüte çalışmaktadır.¹⁴⁹ Ermeni komitesinin özellikle demiryolu ve köprülere dinamit yerleştirme, buralara zarar verme şeklinde faaliyetleri vardır. Ermeniler bir dönem sigara kâğıtlarına Ermenistan haritaları çizerek bunları satmaktaydılar. Bu sebeple 1909 yılında bu sigaraların satılması Osmanlı Devleti tarafından yasaklanmıştır.¹⁵⁰

Manisa içerisinde önemli bir çoğunluk oluşturan Ermeni cemaatinin aşağı Ermeni mahallesinde Surp Sıon Kilisesi, Surp Krikor Kilisesi ve Surp Hripsizun Kiliseleri vardı. Yukarı Ermeni mahallesinde ise Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi bulunmaktaydı. Başlıca geçim kaynakları dokumacılıktı. Her evde bir tezgâh vardı.¹⁵¹ Ayrıca bir Ermeni hastanesi, 2 Ermeni mektebi de vardır.¹⁵²

¹⁴⁸ BOA., 20/96.

¹⁴⁹ BOA., YPRK UM 81/77, ZB 608/48.

¹⁵⁰ BOA., DH.MUI, 9/3.

¹⁵¹ Raymond Kevorkian, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler*, Paris 1992, s. 245.

C) EĞİTİM

Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimler, diğer alanlarda kendilerine tanınan ayrıcalıklara ve sosyo-ekonomik statüye uygun olarak kendi dinî kuruluşları, hastaneleri ve darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dinî ve kültürel teşkilatlarına bağlı olarak, kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdir.

Gayrimüslimler eğitim konusunda devletin sağladığı imkânlarla hem nitelikli birer unsur haline gelmişler, hem kendi kültürlerini yaşatmışlar, hem de bağımsızlık yolunda bilinçlenmişlerdir.

Osmanlı Devleti, diğer bazı alanlarda olduğu gibi, eğitim sahasında da gayrimüslimleri serbest bırakmıştır. Devlet önceleri eğitimi, din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olarak kabul etmiştir. Gayrimüslim milletler, mabetlerini nasıl kendileri idare ediyorlarsa, mekteplerini de yine kendi cemaat teşkilatları vasıtasıyla kurup işletmekteydiler. Her cemaatin, kilise, havra ve benzeri mabetlerinin yanında, bunlara bağlı birer mektebi vardı. Eğitimin ilk kademesinde yer alan mektepler, mahalli cemaatlar; orta dereceli mekteplerle öğretmen yetiştiren okular ise, millet teşkilatları tarafından idare olunmaktaydı. Her kilise, ruhanî reislerinin denetim ve gözetimi altında gerçek bir eğitim kurumu halinde hizmet görüyordu.¹⁵³

Gayrimüslim milletlerin idare ettikleri okullar, tamamen müstakil bir niteliğe sahipti. Gayrimüslimler bu cemaat okullarında millî dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenleyebilmekteydiler. Devlet bu okulları, önceleri hiç denetlememiş ya da denetlemeye lüzum görmemiştir. Gayrimüslimler, din ve mezhep sahasında olduğu gibi eğitim alanında da özerk bir statü içinde hareket edebilme imkânına sahip kılınmışlardır. Cemaat okulları, zamanla Gayrimüslimlerin kendi tarih ve kültürlerinin öğretildiği, bağımsızlık fikirlerinin aşılandığı ve hatta millî istiklâlleri uğrunda, yabancı devletlerin siyasetlerine âlet oldukları kurumlar haline gelmiştir.¹⁵⁴

Gayrimüslimlerin eğitim meselesiyle ilgili en önemli düzenleme, 1869'da çıkarılan "*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*" ile yapıldı. Bu nizamnamede Müslim ve Gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sübyan ve rüştiye okulları açılması öngörüldü.

¹⁵² Aydın Vilayet Salnamesi 1307, II, s. 458.

¹⁵³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim tebaanın yönetimi*, İstanbul 1996,s.166.

¹⁵⁴ Eryılmaz,a.g.e.,s.167. , Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1994, s.151-153.

Buna göre, Gayrimüslim çocuklar ilkokul tahsillerini ya kendilerine ait okullarda ya da kendileri için açılacak rüştiye okullarında yapılabileceklerdi. Buralardaki dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri ruhanî reislerce verilecekti. Her beş yüz haneli kasabada Müslim ve Gayrimüslimler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren Müslim ve Gayrimüslimler birlikte bin haneden fazla nüfuslu kazalarda açılacak idadilerde okuyacaklardı. Her vilâyet merkezinde açılacak Sultaniye Mekteplerine de Müslim çocuklar birlikte gideceklerdi.¹⁵⁵

Ayrıca öğretmen yetiştirmek için İstanbul'da üç şubeli bir dar-ün muallimin kurulacaktı. Bunun bir şubesi Gayrimüslim rüştiye okulları için kız ve erkek öğretmenler yetiştirecekti. Bu nizamnameye göre, cemaatler yine özel okullar açabilecekti. Maarif meclisinin umumi heyetinde cemaatlerin birer ruhanî reisi de bulunacaktı. Ayrıca her vilâyet merkezinde kurulacak maarif meclislerinde 1 Müslim, 1 Gayrimüslim iki muavin ve yine 1 Gayrimüslim, 1 Müslim, 2 müfettiş bulunacaktır¹⁵⁶.

Öğretmenlerin devletin açacağı öğretmen okullarında yetiştirileceğine dair olan maddeyi Gayrimüslim cemaatler çok eleştirdiler. Cemaatler bu nizamnamede yer alan Gayrimüslim çocukları okutacak öğretmenlerin yetiştirilmesi konusunu kendi işlerine karışma olarak nitelendirdiler. Bu yasaya kadar, Müslim ve Gayrimüslim okulları ayrıydı. Sadece yüksek okullarda az sayıda Gayrimüslim vardı. Bu tarihten itibaren devlet, Gayrimüslimlerin de diledikleri okullara gidebilmeleri için her türlü kolaylığı gösteriyordu¹⁵⁷.

Maarif-i Umumîye Nizamnamesi'nin azınlık ve yabancı okulları açısından en önemli maddesi okul açma yetkisi veren 129 uncu maddedir. Bu maddenin taşıdığı hüküm şöyle açıklanabilir¹⁵⁸.

— Özel okullar; “topluluklar, Osmanlı tebaası ya da yabancı kişi veya kişiler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak açılan okullardır” şeklinde tarif edilmektedir. Bu tarife göre özel okullar, yerli Müslüman veya Gayrimüslimler yanında, yabancı kişi ya da kişilerce de açılabilir.

¹⁵⁵Gülnehal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının hukuki durumu(1839–1914)*, Ankara1989,s.161.

¹⁵⁶ Bozkurt,a.g.e.,s.162.

¹⁵⁷ Bozkurt,a.g.e.,s.162.

¹⁵⁸İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s.49–59.

— Özel okulların gerek kuruluş sırasında gerekse işletilmesinde yapılacak harcamaların tamamı bu kurumu kuran kişi veya kişilerce karşılanacaktır.

— Bu okulların açılabilmesi için öğretmenlerin maarif idaresinden almış oldukları diplomaların bulunması, ders programları ve kitapların genel ahlâk ve devlet politikasına uygunluk açısından Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresince tasdik edilmiş olması, ahlâka ve devlet politikasına aykırı özellikler taşıyamaması, İstanbul’da Maarif Nezareti’nce, taşrada mahallî maarif idaresi ve vali tarafından verilmiş resmî ruhsatlarının olması gerekmektedir. Son ifade de yer alan “*ruhsat-ı resmîye*” ifadesi daha önce cemaat ruhanî reislerinin, cemaatlerine ait okulların açılmasında söz sahibi imiş gibi sorumsuz davranmalarını engellemek ve devletin yetkili mercilerince verilecek ruhsatın ancak hukuken geçerli sayılabileceğinin vurgulanması amacıyla konulmuştur.

Yukarıda sayılan üç hususun gerçekleşmemesi halinde, daha önce açılanların devamları için ruhsat verilmeyeceği de ayrıca belirtilmiştir. Bu hükümden de anlaşılacağı üzere, yeni açılan okullar için resmî ruhsat kaydı konurken, daha önceden açılan ve ruhsatsız okullar için de ruhsat alma mecburiyeti getirilmiş olmakta idi.

Diğer bir hükümlerle, özel okullarda görevlendirilecek öğretmenlerin daha önceden almış oldukları diplomalarının bulunması halinde bu diplomaların maarif idaresince tasdik edilmesi gereği getirilmiştir. Bu hükümlerle devlet, özellikle azınlık ve yabancılarca açılmış özel öğretim kurumlarının çalıştırdığı öğretmenler arasında ayıklama imkânını sağlıyordu. Zararlı faaliyetleri tespit edilmiş olanların diplomalarının tasdik edilmemesi, öğretmenlik yapma veya çalıştırılma hakkının elinden alınması ile bu okulların bir ölçüde “temizlenmesi” amaç edinilmiş oluyordu¹⁵⁹..

1876 Kanun-ı Esasi’sinin 15. ve 16. Maddelerinde her Osmanlı vatandaşına özel veya genel eğitim imkânı tanınarak, Gayrimüslimler, “*Osmanlılık*” kimliği altında toplanmak istenmiş ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkı belirtilmiştir. Buna göre:

“15. Madde- Emri tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tabiiyet şartıyla her Osmanlı umumî ve hususî tedrisi mezundur.

¹⁵⁹ Hasan Ali..Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1991, s.209.

16. Madde- Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-i ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifinin umur-ı itikatlarına müteallik olan usul-ı talimiyeye halel getirilmeyecektir.”¹⁶⁰.

10 Muharrem 1914 tarihli bir irade-i saniye ile Gayrimüslimlerin askerî okullara girmeleri de teyit edildi. Ancak, aradan kısa bir süre geçtikten sonra, Osmanlı-Rus savaşının çıkması ve Bulgar-Rum asker ve subaylarının ihanetleri, askerî okulların Gayrimüslimlere tekrar kapatılmasına yol açtı. Diğer okullara devam hakları ise ellerinden alınmadı.¹⁶¹.

1908'den sonra Maarif Nezareti, Gayrimüslim okullarını denetleme ve programlarını, öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini mecbur kılma gibi bazı girişimlerde bulunduysa da, cemaat liderleri dinî imtiyazlarını öne sürerek buna yanaşmadılar. Onlara göre eğitim de dinî ayrıcalıklarının bir parçasıydı.¹⁶².

Bu konu henüz gündemde iken hükümet “*Tedrisatı İptidaiye Kanunu Tasarısı*”nı meclise verince olaylar daha da büyüdü. Patrikhane ile Gayrimüslim mebuslar imtiyazlarını korumak için birleştiler. İtirazlar üzerine Hükümet, artık devlet bütçesine yalnız Müslim değil Gayrimüslim ilkokulların için de ödenek konduğunu bunun eşitliğe uygun olduğunu, Gayrimüslim cemaatlerin bu para ile okul açabilecekleri ya da onlar için okul açılacağını bildiriyordu. Her cemaatin bu paradaki hissesi vilayetlerdeki nüfus miktarlarına göre belirlenecekti. Bu okullara öğretmen tayini, bunları maaşlarının tahsisi, programlarının tespiti tamamen cemaatlere bırakılmıştı. Ancak cemaatler, öğretmenlerinin maaşlarını mal sandığından almaları fikrine karşı çıkarak, cemaat hisselerinin kendilerine verilmesini istediler. Eğitim alanında en küçük bir müdahaleyi dahi kabul etmiyor, buna karşılık “*eşitlik*” ilkesinden bu alanda da yararlanmayı doğal buluyorlardı. Nitekim Babiâli'nin Avrupa'ya tahsil için gönderilecek Gayrimüslim öğrencileri patrikhanelere sormadan seçmesi bile sonradan tenkit konusu yapılmıştır.¹⁶³.

Hükümet bu huzursuzlukları önlemek amacıyla 3 Temmuz 1910'da “*Rumeli'de Kâin Münaziunfih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun*” adlı yasayı çıkarttı. Bu

¹⁶⁰Bozkurt ,a.g.e.,s.163.

¹⁶¹ Bozkurt ,a.g.e.,s.165., Akyüz, a.g.e., s.239.

¹⁶²Koçer,a.g.e.,s.221.

kanunla, Eksarklık kurulduktan sonra, Rumların azınlıkta oldukları bölgelerde bile tüm kilise ve okulların patrikhaneye bağlı kalmasından doğan eşitsizlik ortadan kaldırılmak istendi. Bu kanunla ilk kez İslâm devleti Gayrimüslimler için yapılacak kilise ve okullar için para yardımında bulunmayı taahhüt etmiştir. Patrikhane, kendisine bağlı olan bir kısım kilise ve diğer kurumları elinden çıkaran bu kanuna şiddetle karşı çıktı. Hükümet patrikhanenin bu konuyu görüşmek üzere “Milli Meclis”i toplamasını da yasakladı.¹⁶⁴

Rum milletvekilleri, okullar hakkında Hükümete Ağustos 1910’da verdikleri bir dilekçede, cemaat okullarını bitirenlerin mevki ve şahadetnamelerinin belirsiz olduğundan ve patrikhaneye danışılmadan bu okullara müdahale edilmesinden yakınıyorlardı. Yine bu dilekçede orduya ilişkin bazı şikâyetlere de yer verilmişti. Örneğin, orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçları düşünülmüştü. İmam vardı, ama papaz yoktu. Hıristiyanlardan subay yetiştirilmiyordu. Hiç Hıristiyan vali yoktu. Mahkemelerde Hıristiyanlar ikinci derecede görev alıyorlardı¹⁶⁵.

1911 Mayıs’ında patrikhane hükümete başvurarak okullar ve askerlikle ilgili isteklerde bulundu. Buna göre, Rum okullarıyla ilgili en yüksek kuruluş, patrikhane olmalı ve hükümet ancak Patrik aracılığıyla Rum okullarıyla ilgilenmeliydi. Askerlik süresi, özellikle denizdeki askerlik süresi kısaltılmalıydı. Bir süre sonra Rum ve Ermeni Patrikleri, Ermeni Katolik Patriği, Rum Katolik Patrik Vekilleri birlikte verdikleri bir dilekçe ile eğitim ve askerlikle ilgili dileklerini tekrarladılar. Bunun üzerine, hükümet 4.11.1911’de aldığı kararla, askerî kanunların herkesçe bilinmesi için türlü dillere resmen çevrilmeleri, askerî okullara girme sınavlarının kendi dilleri ile yapılmasını ve onlardan Türkçe’yi yalnız okuma ve konuşmalarının istenmesini kabul etti. Dilekçedeki, askerlikte din değiştirilmemesi, orduda papaz da bulundurulması ve İslâm dinine gösterilen özenin diğer dinlere de gösterilmesi yolundaki istek ise “zaten öyledir” şeklinde cevaplandırdı. Askerliğin az çok yerel olmasının her zaman mümkün olmayacağı bildirildi. Açık ve açılacak okullara ruhsat verilmesi kabul edildi. “Programları patrikhane ve metropolithaneler yapar ve onaylar” şeklindeki dilek, “Onların yapıp hükümetin onaylayacağı” şeklinde değiştirildi. Buna göre, ders programları patrikhanelerce hazırlanacak, öğretmenlerin diplomaları metropolitlerce

¹⁶³ Bozkurt, *a.g.e.s.* 165-167.

¹⁶⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s.167.

¹⁶⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s.167-168.

tetkik ve tasdik edilecek, bu okullara dair bilgiler ruhanî reislerden alınacak, bu okullardan verilecek diplomalar Hükümetçe tasdik edilecek, kurulmuş ve kurulacak okullara Hükümet bütçesinden verilecek tahsisat, okulların mensup oldukları ruhanî liderlere verilecekti. Böylece cemaatlerin eğitim alanında hemen hemen tüm istekleri kabul edilmiş oldu¹⁶⁶.

Patrikhane, Adliye ve Mezahib Nezareti'ni yazdığı başka taktirle, cemaat idadilerinden mezun olanların, devlet okullarından mezun olanlar gibi aynı şartlarla diğer okullara sınavsız kabul edilmelerini de istedi. Ancak bu konuda hazırlanan Lahiya, itirazlar üzerinde 4 yıl mecliste bekletildi. Sonunda Hükümet özel okullara ait kısmı metinde çıkartarak 1328/1912'de tekrar, Meclis-i Mebusan Maarif Ercümeni'ne sundu. Ancak Balkan Savaşı nedeniyle meclis dağıtıldığı için, layiha da görüşülemedi. Bir yıl sonra, 23 Eylül 1329 (1913)'da muvakkat kanun olarak çıkartıldı: "*Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat-i*". Bu kanunla (Madde: 92, 93, 95), öğretmenlerin seçim, tayin, şahadetname ve ehliyetnamelerine ilişkin bazı kayıtlar kondu. Bu yasa ile özel okulların devletleştirileceği (Madde: 20), denetimler için müfettişlikler kurulacağı (Madde: 91), bu okulların tamamının denetime tabi olduğu (Madde: 92) kabul edilmişti.¹⁶⁷

Özel okullar ise 1915'de bir yönetmelikle düzenlendi ve bu okullarda denetim kabul edildi. "*Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*"nde, cemaatlerin, ancak kendi mahalle ya da köylerinde okul açabilecekleri, Türkçe dışında bir lisanla eğitim yapan okullarda Türkçe, Türk tarih ve coğrafyasının Türk öğretmenlerce, Türkçe olarak okutulacağı, devlet denetiminde oldukları yazılıydı. Cemaat liderleri ve ilgili mamurlar, yetkililerce talep edildiğinde, bu okullarla her türlü resmî bilgiyi vereceklerdi. Böylece devlet ilk kez cemaat okullarında denetim imkânına kavuşuyordu. Ancak, Sevr Antlaşması ile bu talimname yürürlükten kalktı. Rum okulları meselesi ise ancak Lozan'da çözüldü.¹⁶⁸

Eğitim ve öğretim hürriyetinin kullanılmasıyla ilgili olarak Osmanlı Devleti uygulamada Gayrimüslimlere her türlü kolaylığı göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklara tanınmış olan haklar arasında özel okullar açmak,

¹⁶⁶ Bozkurt, *a.g.e.*168–169.

¹⁶⁷ Bozkurt, *a.g.e.* s.170.

¹⁶⁸ Koçer.,*a.g.e.* ,s.265.

bu okullarda öğrencilere kendi ana dillerinde öğretim yapmak ve programlarını kendilerinin eğitim sistem ve yöntemlerine göre düzenlemek yetkisi de verilmişti. Bu okulların programlarında Türkçe ve Türk kültür dersleri yer almaz, etkinlikleri devlet denetiminden uzak sürdürülürdü.¹⁶⁹

Osmanlı Devleti'nin geniş hoşgörü ve kendi gücüne güven esasına uygun olan bu davranış son yüzyıllarda devlet otoritesinin zayıflaması ve Osmanlı birliği aleyhindeki milliyetçi propagandaların etkisi sonucu zararlı olmuştur.

Azınlık okullarının gelişim süreci incelendiğinde Rum okullarının diğerlerine göre daha ayrıcalıklı konumlarda ola geldiği gözlenir. Bunda sosyal ve kültürel düzeylerinin yüksek olması yanında yönetimi üzerindeki nüfuzlarının da önemli rolü olmuştur.¹⁷⁰

I. Meşrutiyet'in ilanından sonra Rum mekteplerinde Türkçe derslerinin okutulup okutulmaması ve Türkçe ders verecek öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi konusunda Rum patrikhanesi ile Osmanlı Hükümeti arasında tartışma çıktı. Rum mektepleri Yunanistan'ın himayesine girmek istiyordu. Zaten Rum mektepleriyle Yunanistan'daki okulların ders programları arasında büyük bir benzerlik vardı. Rum mektepleri konusunda yapılan tartışma 1895 yılına kadar sürdü. Osmanlı Devleti 1895 yılında Rum mekteplerinin ders programlarını hazırlama, okutulacak kitapların seçimi ve öğretmen diplomalarının onayını Rum patrikhanesi ve metropolitlere bıraktı.¹⁷¹

Manisa'da Rum kaynaklarına göre 20 Rum okulu, 40 öğretmen, bu okullarda eğitim gören 306 öğrenci bulunmaktadır.¹⁷² Oysa Aydın Vilayet Salnamelerinde bu sayı farklıdır. Osmanlı Devleti'nde Sübyan Mektepleri ilköğretim kurumları olarak faaliyette bulunmaktaydı. Manisa'da 1895 yılında Rumlara ait 5 mektep(sübyan mektebi), 481 öğrenci bulunmaktadır.¹⁷³ İlkokul sonrası hazırlık okulu olarak kurulan rüştiyeler daha sonra ortaokul seviyesinde eğitim veren öğrenim kurumu haline gelmiştir. Rumlara ait 6

¹⁶⁹Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler(1850-1950)*, Ankara 2002 s.48 .

¹⁷⁰ Ahmet Mülayim, "*Rum Okulları*", İstanbul Ansiklopedisi, C.6, İstanbul 1994, s. 347.

¹⁷¹ H. Siren Bora, "*1908-1923 İzmir Sancağında Rumlar (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Durumları)*", DEÜ. AİİTE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Zeki Arıkan, İzmir 1988, s. 106-107.

¹⁷² Nail Moralı, *Mütarekede İzmir (Önceleri ve Sonraları)*, İzmir 1976, s. 127.

¹⁷³ *Aydın Vilayet Salnamesi H.1313*, s. 375.

rüştiye mektebi bulunmaktadır. Bu altı okulda toplam 1573 erkek öğrenci, 300 kız öğrenci bulunmaktadır.¹⁷⁴

1869 tarihli Nizamname ile bugünkü liselere denk bir okul ortaya çıkmıştır. Bu Nizamnameye göre hane sayısı 1.000'i geçen yerlerde, öğretim süreci 3 yıl olan birer idadi açılacaktı.¹⁷⁵ Bir de iptidai adı verilen rüştiye ve idadi seviyelerinde karma okullar bulunmaktadır. Bu tip okullar iki ayrı seviyede eğitimin aynı çatı altında verildiği okullar daha çok gayrimüslim cemaatlere aittir. Manisa'da Rumlara ait 2 iptidai okul bulunmaktadır. 1905 yılında bu okullarda toplam 16 öğretmen, 533 öğrenci bulunmaktadır.

Aydın vilayet salnamelerinden başka Cuinet'e göre Manisa'da Rumlara ait 2 Erkek Rüştiye Mektebi, 1 Kız rüştiye Mektebi, 5 erkek İptidaiye Mektebi, 2 Kız iptidaiye Mektebi toplam 10 okulda 990 öğrenci bulunmaktadır.¹⁷⁶

Rumlar eğitime büyük önem vermişlerdir. Rum mektepleri nitelik olarak iyi bir düzeydedir. Rumlar nüfuslarının eğitimini arttırmak için her Rum köyünde hatta üç beş evlik Rumların bulunduğu yerlerde bile okullar açtılar. Rum mektepleri gönüllülerin bağışları, miraslarla ve bazı mekteplerde alınan ücretlerle idare ediliyordu.¹⁷⁷ Yunan işgalinin ardından Yunanlılar şehri terk ederken tüm şehir yakıldığı için bu mektepleri hiç birisi kalmamıştır.

Ermeni mektepleri ise Rum okulları kadar olmasa da eğitimleri iyidir. Mekteplerin yapıları, bakımları ve eğitim düzeyi açısından Rum okulları daha iyi seviyededir. Ermeni mekteplerinde okuma, yazma, hesap yapma öğretilirdi. Çocuklar okuldan sonra genellikle bir tüccarın yanına işe verilirdi.¹⁷⁸

Manisa'da 1900 yılında 1 Sübyan Mektebi, ayrıca Rüştiye seviyesinde Ermenilere ait dört mektep bulunuyordu.¹⁷⁹ Bu okullar Osavvirciyan Ermeni mektebi-Rüştiyesi, Kaynakyan Ermeni Mektebi Rüştiyesi, Kirkoryan Ermeni Mektebi-Rüştiyesi, Ermeni Mektebi-Rüştiyesi'dir. Bu okullarda toplam 70 erkek, 225 kız

¹⁷⁴ 1318 Maarif Salnamesi, s. 1147, 1143, 1144.

¹⁷⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 114-115.

¹⁷⁶ *Aydın Vilayet Salnamesi 1313*, s. 1323.

¹⁷⁷ Tutsak, a.g.e., s. 48.

¹⁷⁸ Tutsak, a.g.e., s. 49.

¹⁷⁹ 1318 Maarif Salnamesi, s. 1143-1147.

öğrenci bulunmaktadır.¹⁸⁰ Rüştüyelerden başka iptidai seviyede ise 2 okul vardır. Bu okullardan birisi Erkek Ermeni iptidaisidir. Bu okulda 1905'te 7 öğretmen, 131 öğrenci,¹⁸¹ 1908 ise 3 öğretmen 50 öğrenci bulunmaktadır.¹⁸² Diğer okul Kız Ermeni iptidaisidir. Bu okulda 1905 yılında 6 öğretmen, 132 öğrenci, 1908 yılında 2 öğretmen 80 öğrenci vardır.¹⁸³

Cuinet'e göre 1890'lı yılların başında Manisa'da Ermenilere ait 1 Erkek Rüştüye Mektebi, 1 Erkek İbtidaiye Mektebi, 2 kız İptidaiye Mektebi vardır, bu okullarda toplam 380 öğrenci bulunmaktadır.¹⁸⁴

Yahudi okulları ise şu şekildedir. 1886 yılında Manisa'da 5 Sübyan Mektebi, 196 öğrenci, 1891 yılında 5 Sübyan Mektebi 195 öğrenci 1893 yılında 1 Sübyan Mektebi, 25 öğrenci, 1894 yılında 1 Sübyan Mektebi 30 öğrenci, 1895 yılında 1 Sübyan Mektebi 25 öğrenci bulunmaktadır.¹⁸⁵ Bu okulların hepsi de erkek okullarıdır. 1896 yılında basılan bir coğrafya kitabına göre Manisa'da 25 medrese, 10 Müslüman mektebi, 2 Rum mektebi, 2 Ermeni Mektebi, 1 Yahudi Mektebi bulunmaktadır.¹⁸⁶

Paris'te bir grup Yahudi genç tarafından 1860 yılında kurulan Alliance Israeliti Universelle, dağınık olarak başka ülkelerde yaşayan Yahudiler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmak, Yahudilerin bilinçlenmesi ve manevi değerlerinin gelişmesini sağlamak amacıyla çeşitli yerlerde okullar açtı. İlk Alliance Okulu 1867 yılında Edirne'de açılmıştır.¹⁸⁷ 1896 yılında da Manisa'da Alliance Israeliti Universelle'ye bağlı bir okul açılmıştır.¹⁸⁸ Eğitim dili Fransızca'dır, Türkçe dersleri de okutulmaktadır. Bu okuldan başka Manisa'da bir de Alliance'a bağlı çıraklık mektebi de bulunmaktadır.¹⁸⁹ Ayrıca bir tane de iptidaiye okulu vardır. Bu okulda 1905 yılında 11 öğretmen, 269 öğrenci; 1908 yılında 6 öğretmen 190 öğrenci bulunmaktadır.¹⁹⁰

¹⁸⁰ 1318 Maarif Salnamesi, s.1144

¹⁸¹ *Aydın Vilayet Salnamesi H. 1323*, s. 280.

¹⁸² *Aydın Vilayet Salnamesi H.1326*, s. 570.

¹⁸³ *Aydın Vilayet Salnamesi H. 1323*, s. 280, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1326*, s. 570.

¹⁸⁴ Cuinet, *a.g.e.*, III, s. 538.

¹⁸⁵ *Aydın Vilayet Salnamesi 1304*, s. 314, *Aydın Vilayet Salnamesi 1307*, I, s. 136, *Aydın Vilayet Salnamesi 1311*, s. 237, *Aydın Vilayet Salnamesi 1312*, s. 391, *Aydın Vilayet Salnamesi 1313*, s. 375

¹⁸⁶ Bilgi, *a.g.t.*, s.479

¹⁸⁷ Bora, *a.g.t.* s.158.

¹⁸⁸ Nahum, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁸⁹ Tutsak, *a.g.e.*, s. 236.

¹⁹⁰ *Aydın Vilayet Salnamesi, 1323*, s. 280, *Aydın Vilayet Salnamesi 1326*, s. 570.

Cuinet'e göre Manisa'da Yahudilere ait 1 Erkek Rüştiye Mektebi, 3 Erkek İptidaiye Mektebi toplam 80 öğrenci bulunmaktadır.¹⁹¹

Tablo: Manisa'daki Sübyan Mektepleri¹⁹²

Cemaatler	1886		1891		1893		1894		1895	
	M	T	M	T	M	T	M	T	M	T
İslam Erkek	17	437	17	445	7	300	7	250	7	240
İslam Kız	16	415	16	438	10	200	10	250	10	230
Gayri Müslim Erkek	14	405	14	412	3	300	3	350	3	341
Gayri Müslim Kız	13	795	13	786	2	140	2	150	2	140
Yahudi Erkek	5	196	5	195	1	25	1	30	1	25

M:Mektep

T:Talebe

Tablo: Manisa'daki Rum ve Ermeni Rüştiye Mektepleri¹⁹³

Okul Adı	Erkek	Kız	Açılış	Ruhsat Tarihi
Manisa Rum Rüştiye Mektebi	750	-	1284	1 Ağustos 1310
Manisa Rum Rüştiye Mektebi	700	-	1298	1 Ağustos 1310
Manisa Rum Rüştiye Mektebi	44	-	1300	1 Ağustos 1310
Manisa Rum Rüştiye Mektebi	79	-	1300	1 Ağustos 1310
Manisa Rum Rüştiye Mektebi	-	250	1300	1 Ağustos 1310
Manisa Rum Rüştiye Mektebi	-	50	1300	1 Ağustos 1310
Osavvirciyan Ermeni Mekteb-i Rüştiyesi	20	50	1247	-
Kaynakyan Ermeni Mekteb-i Rüştiyesi	20	70	1241	-
Kirkoryan Ermeni Mekteb-i Rüştiyesi	30	70	Meçhul	-
Ermeni Mekteb-i Rüştiyesi	-	35	Meçhul	-

¹⁹¹ Cuinet, *a.g.e.*, III, s. 538.

¹⁹² *Aydın Vilayet Salnamesi 1304*, s. 314, *Aydın Vilayet Salnamesi 1307*, I, s. 136, *Aydın Vilayet Salnamesi 1311*, s. 237, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1312*, s.391, *Aydın Vilayet Salnamesi H.1313*, s. 375.

¹⁹³ *1318 Maarif Salnamesi*, s. 1143, 1144, 1147.

Tablo: Manisa'daki İptidai Gayri Müslim Mektepleri¹⁹⁴

Mektepler	Dereceleri	1905		1908	
		Muallim	Talebe	Muallim	Talebe
Rum Mektebi	Nim idadi ve iptidai	8	301	7	250
Rum Kız Mektebi	Rüşti ve İptidai	8	232	6	150
Musevi Erkek-Kız	Rüşti ve İptidai	11	269	6	190
Ermeni Erkek	Rüşti ve İptidai	7	131	3	50
Ermeni Kız	Rüşti ve İptidai	6	132	2	80
Ermeni Erkek ve Kız					
Sübyan Mektebi	Rüşti ve İptidai	-	-	3	30
Protestan İptidai	İptidai	2	55	4	13

Tablo: Vital Cuinet'e göre Manisa'daki Okullar¹⁹⁵

Topluluklar	Okulların Derecesi	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Müslümanlar	Erkek Rüşdiye Mektebi	2	100
	Erkek İptidaiye Mektebi	30	900
Rum Ortodoks	Erkek Rüşdiye Mektebi	2	160
	Kız Rüşdiye Mektebi	1	150
	Erkek İptidaiye Mektebi	5	380
	Kız İptidaiye Mektebi	2	300
Ermeni Gregoryen	Erkek Rüşdiye Mektebi	1	80
	Erkek İptidaiye Mektebi	1	150
	Kız İptidaiye Mektebi	2	150
Ermeni Katolik (Yabancılar)	Erkek İbtidaiye mektebi	1	25
	Kız İptidaiye mektebi	1	20
Yahudiler	Erkek Rüşdiye Mektebi	1	20
	Erkek İptidaiye Mektebi	3	60

¹⁹⁴ Aydın Vilayet Salnamesi 1323, s. 280, Aydın Vilayet Salnamesi 1326, s. 570.

¹⁹⁵ Cuinet, a.g.e., s. 538.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYETTEN SONRA GAYRİMÜSLİMLER

Jön Türkler için hareketlerine isim veren “İttihat” kelimesi imparatorluğun tüm tebaasının birliği, bütün özerkliğin ayrılıkçı eğilimlerin unutulması anlamını geliyordu. Jön Türkler imparatorlukta yaşayan Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Arap herkesin Avrupa ülkelerinde eşit ve benzer olan, aynı hak ve yükümlülöklere sahip vatandaşları olmasını istiyordu.

II. Abdülhamit’in baskı rejimine son veren anayasalı rejimi geri getiren II. Meşrutiyet’in ilanı tüm Osmanlı Vilayetlerinde sevinç gösterileri ile kutlandı. Türk, Rum, Ermeni, Musevi, Arap, Bulgar, Arnavut kökenli bütün cemaatler neşe içindeydiler. Anayasa, vatan, millet, meşrutiyet, özgürlük, eşitlik, kardeşlik, adalet kavramları herkesin dilinde dolaşmaktaydı. Örneğin İzmir’de kutlamalar ve gösteriler çok görkemli olmuştur. 7 Ağustos 1908 ‘de İzmir’e gelen Hürriyet Kahramanı Dr. Nazım Bey ve arkadaşları, önce Belediyeyi, sonra sırasıyla Rum Metropolithanesi, Ermeni Murahhasa dairesi ve Musevi Havrasını ziyaret ettiler. Coşkuyla ve hediyelerle karşılandılar.¹⁹⁶

Osmanlı İmparatorluğunda Meşrutiyet Kutlamaları yapılırken durum Manisa’da da farklı değildir. Kanuni Esasi’nin ilanı ve hürriyet olumlu bir gelişme olarak görölmüştür.¹⁹⁷

II. Meşrutiyet kutlamaları sırasında, cemaatlerin birbirleri ile kaynaşması, İttihat ve Terakki’nin bir zaferi olarak nitelendirildi. Gerçekten de ortam İttihat Terakki’nin savunduğu *Osmanlı Birliği İdeali*’nin gerçekleşeceği izlenimini vermekteydi. İttihat Terakki haklar bakımından eşit birer vatandaş olan farklı dil, din ve ırktan gelen cemaatlerin Osmanlı Milleti’ni oluşturduğunu benimsetmeye çalıştı. Fakat ne yazık ki bu çabalar etkili olmadı, Osmanlı Milleti fikri benimsenmedi.¹⁹⁸

¹⁹⁶ *Ahenk*, 8 Ağustos 1908

¹⁹⁷ Nejdet Bilgi, “II. Meşrutiyet Döneminde Manisa’da Yayınlanan *İslam ve Ulum Dergisi*”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 16, İzmir 2001, s. 54

¹⁹⁸ Siren Bora, “II. Meşrutiyet’in ilanı ve İzmir Rumları” *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2, İzmir 1992, s.304

Gayrimüslim vatandaşların arzu ettikleri bireylerin eşitliği değil, ulusların eşitliğidir. Jön Türk hareketi ile I. Dünya savaşı arasında geçen altı yıl geniş kitlelerin imparatorluktan koptuğu, belirsizliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

A) NÜFUS

1908 yılında 56 mahallesi ve 8895 hanesi bulunan Manisa şehrinin toplam nüfusu 35.040'dır.1908 yılında şehirde 6546 Rum, 2436 Ermeni, 1927 Yahudi bulunmaktadır¹⁹⁹.1909 yılında toplam nüfus 36.250 olarak tespit edilmiştir.²⁰⁰

1912 yılında Soteriadis'e göre Manisa kazasının nüfusu 80.426'dır.Bu nüfusun 38.960'ı Rum, 37.900'ü Müslüman, 2000'i Ermeni, 1000'i Yahudi ve 600'ü ecnebidir.²⁰¹ Anagnostupulu ise Rum sayısını 31.470 olarak vermektedir.²⁰²

Sotiriadis'e göre Manisa Kazasının nüfusu²⁰³

Kaza	Türk	Rum	Ermeni	Musevi	Ecnebi	Toplam
Manisa	37.900	38.960	2000	1000	600	80.426
Soma	5000	1890				6890
Kırkağaç	35.373	5173				40.546
Akhisar	14.500	9586	882			24.968
Kasaba	26.900	6090	1000	600		34.590
Gördes	18.040	2600				20.640
Eşme	26.128	750				26.878
Demirci	21.362	1640				23.002
Salihli	21.318	4220				25538
Kula	13747	6950				20697
Alaşehir	27.510	5800	78	27	335	33.750

¹⁹⁹ Aydın Vilayet Salnamesi 1326, s. 573, 574, 575.

²⁰⁰ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*....s.194.

²⁰¹ Nacracas, a.g.e., s.101.

²⁰² Nacracas, a.g.e.,s.101.

²⁰³ Nacracas, a.g.e., s.101-102.

Rum kaynaklarında belirtilen bu gerçekten uzak bilgiler Megalı idea çerçevesindeki niyetleri açığa çıkarmaktadır. XIX. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Manisa kazası ile ilgili en sağlıklı bilgiler Aydın Vilayet Salnamelerinden öğreniyoruz. Salnameler demografik bilgileri, kalite ve mükemmellik bakımından farklılık göstermesine rağmen Aydın Vilayet Salnameleri en mükemmel ve aydınlatıcı olanlarıdır.²⁰⁴1908’de şehrin toplam nüfusu 35.040 ve bunun 22649’u Türk, 6546’sı Rum’dur. Dört yılda Rum nüfusun 38.426 olması herhalde mümkün değildir.

1914 yılında Manisa kazasının toplam nüfusu 114.076’dır.²⁰⁵ Bu nüfusun 85.565’i Müslüman, 22471’i Rum, ‘630’u Ermeni ve 2146’sı Yahudi’dir. Osmanlı resmi istatistiklerinde de kazanın toplam nüfusu 114.076’dır.²⁰⁶

1914 yılında Manisa Kazasının nüfusu²⁰⁷

Kaza	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik	Protestan	Latin	Toplam
Manisa	86.565	22.471	2630	2146	19	226	8	114.076
Kasaba	32.938	3573	447	983				37.941
Salihli	28.836	1693	91	242				30.862
Kula	32.022	3228						35.250
Akhisar	31.359	6358	514	471				38.702
Demirci	34.440	141	9					34.590
Gördes	36.858	988						37.846
Karaağaç	18.076	3388	919	30				22.413
Soma	20.360	2094	10	11				22.413

²⁰⁴ Bilgi, *a.g.t.*, s.117.

²⁰⁵ Karpat, *a.g.e.*, s.213.

²⁰⁶ Bilgi, *a.g.t.*, s.121 .

²⁰⁷ Karpat, *a.g.e.*, s.212-213.

I. Dünya savaşının ilk yıllarında askeri makamlar tarafından tutulan ve sadece Rum nüfusu gösteren bir belgede kazadaki Rum nüfus 22.472 olarak verilmektedir. Manisa şehrinde ise Rum nüfus 9.936'dır.²⁰⁸

1917 yılı Manisa Sancağı nüfusu toplam 453.845'dir. Bu nüfusun 398.339'u Müslüman, 46.882'si Rum, 4477'si Ermeni, 3883'ü Yahudi ve 244'ü ecnebilere oluşmaktadır.²⁰⁹

1917 yılı Aydın Vilayeti resmi istatistiğine göre Manisa kazasının nüfusu yılın başında 119.906 yılın sonunda 118.746'dır.²¹⁰

Tablo:1917 yılında Manisa Kazasının Nüfusu²¹¹

Cemaat	BAŞLARINDA			SONLARINDA		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Müslüman	46.205	46.091	92.296	45.475	45.992	91.467
Rum	11.580	11.064	22.644	11.407	10.967	22.374
Ermeni	1206	1331	2537	1166	1289	2455
Yahudi	1056	1109	2165	1056	1130	2186

1918 yılında Manisa kazasının nüfusu 119.911'dir. Bu nüfusun 92.296'sı Müslüman, 22.649'u Rum ve 4966'sı Hıristiyan'dır.²¹²

²⁰⁸ Bilgi, *a.g.t.*, s.186.

²⁰⁹ Erkan Serçe, "İstatistiklerle İzmir (1917-1918)", Kebbikeç, Sayı 4, İzmir 1996, s.166.

²¹⁰ Ülker, *a.g.m.*, s.33, Bilgi, *a.g.t.*, s.121.

²¹¹ Bilgi, *a.g.t.*, s.122.

²¹² Ülker, *a.g.m.*, s.33

B) GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYAL HAYATLARI

1918 yılında Manisa Kazasında mevcut binaların sayısı toplam 134.942'dir.Vergiye tabi olan binaların 117.585'i İslam, 14.027'si Rum, 1224'ü Ermeni, 424'ü Musevilere aittir. Bundan başka cemaatlere ait 133 bina hükümete ait 1520 bina bulunmaktadır.²¹³

1918 yılı sonbaharında 2.325 dükkân, 38 han, 3 hotel, 8 hamam, 109 fırın, 1 tiyatro, 1 sinema, 60 meyhane, 313 kahvehane bulunmaktaydı.²¹⁴

Tablo: 1918 yılı sonlarında Manisa'da gayrimüslim esnafa ait binalar²¹⁵

	Rum	Ermeni	Yahudi	İslam
Mağaza	45	3	12	131
Depo	16	3	-	36
Kahvehane	93	9	-	210
Meyhane	33	4	-	23
Dükkân	432	75	27	1.791
Fırın	50	5	1	53
Yağhane	9	-	-	34
Kiremithane	21	-	-	199
Su değirmeni	76	-	-	112
Otel	1	-	-	1
Rum hane	2	-	-	-
Yahudi hane	-	-	1	-
Eczane	-	-	-	1
Han	3	-	-	
Kiremithane				
Hamam	-	-	-	8

²¹³ Serçe, *a.g.m.*,s.167

²¹⁴ Nejdet Bilgi," 20.yy.in ilk yarısında Manisa Kazası (1908-1950)", Danışman: Prof.Dr. Tuncer Baykara, EÜ, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 142

²¹⁵ Bilgi, *a.g.t.*, s. 143

1) Rumlar

1829 yılında bağımsız Yunan Devleti'nin kurulması ile Rumlar arasında Megalı İdea'yı gerçekleştirme düşünceleri ve ümitleri kuvvetlendi. Anadolu'da bulunan Rumlar içinde bu bağımsızlık, merkezi Kostantiniye olan Rum imparatorluğunun ihyası demektir.²¹⁶ Tanzimat ve Islahat Fermanıyla Osmanlı tebaası olan azınlıklara verilen haklar, batılı devletlerin özellikle de Yunanistan ve Rusya'nın istismarına yol açmıştır. Bu hakların uygulanmadığı bahanesiyle Osmanlı Devleti aleyhinde yer alan Yunanistan bu doğrultuda coğrafyasını da genişletmiştir.²¹⁷

1909 yılında Venizelos darbe ile Yunanistan'da başbakan olunca Megalı İdeayı yürürlüğe koydu.²¹⁸ Bu amaçla Balkanlarda ittifak oluşturdu ve Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta savaşıyor olmasını fırsat bilerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtı. Balkan savaşları Yunanistan'ın lehine sonuçlanmış, topraklarını daha da genişletmiştir.

Meşrutiyetin ilk günlerinde tüm Osmanlı cemaatlerini sevince boğan eşitlik ve kardeşlik kavramları İmparatorlukta yıllardan beri ayrıcalıklı konuma sahip Rum cemaatini harekete geçirdi. Yunanistan kurulduğu tarihten itibaren sınırları dışında iki milyondan fazla Helen yaşadığını iddia ederek onları *Tutsak Helenler* olarak tanımlamıştır. Megalı İdea'nın amacı *Tutsak Helenleri* kurtararak Bizans İmparatorluğunu yeniden diriltmektir.²¹⁹

I.Dünya Savaşı öncesinde ticaret birkaç tüccarın dışında tamamen gayrimüslimlerin elinde toplanmıştır. Demiryolları boyunca sıralanan istasyonlardaki bakkalların hepsini Rumlar işletiyorlardı. Bu Rum bakkallar buldukları yerlerde uzun süredir Yunan casusluk örgütünün faal bir elemanı durumundaydılar. Merkezleri İzmir'de bulunan gizli örgütlere bilgi aktarıyorlardı. Türk köylüsü bütün alışverişini bu Rum bakkallardan yapmak zorunda kalmıştı. Elllerinde para olmadığı için tuz, gaz, şeker gibi ihtiyaçlarını kaldıracakları ürünü karşılık göstererek alıyorlardı. Çiftçiye borç veriyorlar, Türk çiftliklerini alarak Rum halka dağıtıyorlardı. Rum bakkalların arkasında İzmir'de ki Rum bankaları vardı.²²⁰

²¹⁶ Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1986, s. 205.

²¹⁷ Şahin, *a.g.e.*, s. 207.

²¹⁸ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, Ankara 1975, s. 334.

²¹⁹ Bora, *a.g.m.*, s.293

²²⁰ Tülay Âlim Baran, "*İzmir'de Rumların Göç Hazırlığı*", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, 6-7, İzmir1997, s.175, *Köylü*, 17Haziran 1326

Celal Bayar da bu durumu şöyle anlatmaktadır. “Ege Bölgesindeki Rum Bölgesindeki Rum gençleri Adalara veya Yunanistan’a gizlice giderek askerlik eğitimi yapıyor. Bir savaş veya isyan çıktığında ne şekilde hareket edeceğine dair talimatlar alarak geri dönüyordu. Tren hattı boyunca her istasyonda bir Rum bakkalı vardı. Bunlar hem Yunanlılara casusluk yapıyor, hem de Türk çiftçilere yüksek faizle borç verip ürünü ucuza kapatıyor veya çiftliklerini satın alarak buralara Rumları yerleştiriyorlardı.”²²¹

İttihat Terakki Rumlarla Yunanların çoğunlukta oldukları yerlerde *Türkün Türk’ten alışveriş etmesi ve Rum tüccarlarla her tür ilişkinin kesilmesi* boykotu başlattı. Tüm Osmanlı Vilayetlerinde olduğu gibi Manisa’da da boykot uygulanmıştır. Boykotun Rum tebaayı zor duruma soktuğu metropolitlik tarafından şikâyet konusu olmuş bununla ilgili tahkikat yapılması talep edilmiştir.²²²

İktisadi bağımsızlığımızı sağlamak için uygulamaya konulan Milli İktisat Politikası Rumların şiddetli muhalefeti ile karşılaştı. Manisa’da boykotla ilgili çıkan olayları bastırmak için polis ve jandarma takviyesi yapılmıştır.²²³ Rum bakkallardan alışverişin kesilmesi dünya kamuoyuna farklı aktarılmış ve Rumlar, Türkler’den canlarını kurtarmaya çalışan bunun içinde merkezlere göç etmek zorunda kalan bir millet konumunda gösterildi. Tutarsız ve gerçek dışı propagandalar ile o zamana kadar yaşadıkları yerleri terk ederek İzmir ve Manisa merkeze bir kısım Rum nüfus göç etmiştir.²²⁴

Meşrutiyetin ilanından sonra daha da önemsenen Türk-Rum kardeşliğini göstermek üzere Belediye üyesi olmaları için Mutasarrıf Hüsnü Bey Metropolitte cemaati içinde propaganda yapması için ricada bulunur.²²⁵ Rum cemaatten belediye meclis üyeliğini kazanan olmaz ancak Türk iyi niyetini göstermesi açısından önemlidir.

Megalı İdeayı gerçekleştirmek için gizli örgütler, kilise, gönüllüler hep birlikte çalışmıştır. Reji Müdürü olarak çalışan Kimyon Efendi Yunan Bahriyesi için iane topladığı gerekçesi ile görevden alınmıştır.²²⁶ Yunan Kraliçesinin hususi kâtibi Lompaki

²²¹ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Baba Matbaası, İstanbul 1967, c.v., s. 1576.

²²² BOA., DH.MUİ., 30-1, 48, 1327, BOA., DH.MUİ., 110-38, 1328 C 20.

²²³ BOA., DH.MUİ., 35-1, 37, 1327

²²⁴ Baran, a.g.m., s.176, Köylü, 22 Kanunuevvel 1334

²²⁵ Enver Konukçu, *Manisa Vilson Gazetesi*, “Manisa”, 4, Manisa 1983, s.18-19

²²⁶ BOA.DH.MUİ., 104-2, 11, 1328

1909 yılında Manisa metropolitini ziyarete gelir. Bu durum Rum cemaati arasında nümâyîşe sebep olmuş hususi kâtibin hareketleri jandarma tarafından yakından takip edilerek kontrol altında tutulmuştur.²²⁷ İstanbul'da Fener Rum Patrikhanesi tarafından kurulmaya çalışılan Milli Meclisin toplantısına katılmaya teşebbüs eden Manisa delegeleri Divanı harbe sevk edilmiştir.²²⁸

Yunanistan 1. Dünya Savaşı sonlarına doğru İtilaf Devletleri yanında savaşa katıldı. Yunanistan'a Çanakkale muharebeleri zamanında cephe açmak karşılığı İzmir ve civarı vaat edilmişti. 1. Dünya Savaşı İtilâf Devletlerinin başarısı dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin hezimetini ile sonuçlandı. Savaşın sonra taraflar arasında Mondros Ateşkes anlaşması imzalandı. Anlaşmadan sonra İzmir, Manisa ve civarının Yunanlılar tarafından işgal edileceği söylentileri ortaya çıktı. Bu söylenti ile Ege'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Manisa ve yöresinde de Rumlar Türklere karşı olumsuz davranışlarda bulunmaya başladılar.²²⁹

Yüzyıllar boyunca birlikte yaşamış, birbirlerine kaynaşmış gibi görünen iki toplum arasında uçurumlar oluşması Türkleri ilk başta şaşırtmıştır. Kendilerinden gördükleri bu insanların ihaneti ile karşı karşıya kalmışlardı. Aynı topraklarda yüzyıllardır Türklerle bir arada yaşayan Rumlar Yunanistan'ın işgalini kolaylaştırmak için hareket ediyordu. Rumlar yıllardır ne savaşlara katılmışlar ne de savaş acılarını yaşamışlardı. Oysa Türk halkı art arda gelen savaşlara, yokluklara, sıkıntılara katlanmak zorunda kalmışlardı.

Türk halkı yüzyıllardır yan yana olduğu Rumları kendinden kabul etmiştir. I. Dünya Savaşı sonuna kadar da Rum halkı bu kanaati zedeleyici belirgin bir harekette bulunmamıştır. Türkler ve Rumlar beraberliklerini olaysız olarak 1. Dünya Savaşı sonuna kadar sürdürmüşlerdir.²³⁰

Mondros Ateşkes anlaşması şartlarına göre İtilaf Devletleri temsilcileri Manisa'ya Yunan işgalinden önce gelip yerleşmişlerdi. Fransız ve İngiliz temsilcilerde Rumları Türklere karşı kışkırtmışlardır.

²²⁷ BOA., DH.MUI., 30-1, 1327

²²⁸ BOA., DH.EUM.THR., 50-25, 1328

²²⁹ Nusret Köklü, *Kurtuluş Savaşında Manisa (1919-1922)*, İzmir 1991, s. 25-38

²³⁰ Kamil Su, *Manisa'nın Yunanlılar Tarafından İşgalini Doğuran Sebepler ve İşgal Olayı*, Mesir Konferansları Nisan 1983, s. 32-32

Rumların Horado adını taşıyan dernekleri vardır ve bu dernek İzmir ve yöresinin Yunanistan'a katılması için gizli çalışmalar yapıyordu. Türkleri sindirmek için Rum ve Ermeni komitecilerden çeteler oluşturuldu bunlar baskınlar yapıyordu. Bu baskın ve tehditler o derece ileri gitti ki Türkler kendi yurtlarında akşam yemeğinden sonra sokağa çıkamaz hale geldi.²³¹ Din adamları da halkı kışkırtıyordu. Türk ve Müslüman kanı dökmek helal diyorlardı.

Manisa'da her gün sinir bozucu olaylar meydana geliyordu. Azınlıkların özellikle Rumların ve Ermenilerin taşkınlıkları, sataşmaları, kışkırtıcı ve küçültücü söz ve davranışları Türkleri çileden çıkartıyordu. Türk resmi makamları bu olayları önleyici bir harekette bulunamıyor, İtilaf Devletleri temsilcileri ise olaylara seyirci kalıyordu.²³²

15 Mayıs 1919 günü İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildi. Metropolitane'nin, Rum ve Ermeni kiliselerinin çanları da bu durum tüm şehre haber veriyordu. İzmir'in işgal haberi Manisa'da Türkler arasında büyük bir telaş, heyecan ve panik yarattı. Azınlıklar ise sevinmişler, yakında Manisa'nın da işgal edileceği düşüncesi ile taşkınlıklara başlamışlardı.²³³

Bu olayların meydana gelmesi sırasında Manisa'da mutasarrıf Hüsnü Bey'in bulunması gerçek bir talihsizlik olmuştur. Hüsnü Bey işgalden sonra Yunanlılar tarafından teklif edilen valilik görevini kabul ederek vatana ihanet etmiş ve onu telkinleriyle Manisa Yunan işgaline karşı hiçbir direniş göstermemiştir.²³⁴ Sonuçta 26 Mayıs 1919 Pazartesi günü Yunan kuvvetleri yerli Rumların ve Ermenilerin alkışları ve "Zito Venizolos" çığlıkları arasında şehre girdi.²³⁵ Bundan sonra neredeyse 3 yıl kadar bir süre yerli Rumların ihbar ve kışkırtmaları ile Türk halkı acı, dehşet ve vahşet dolu günler yaşamıştır.

Dr. Ahmet Kasımoğlu o günlerde ilgili şunları anlatmaktadır : "*Yunanlılar gelmeden önce Rum çocuklarla birlikte oynardık. Yunanlılar gelince arkadaşlarım beni dövmeğe başladı. Fesimi alır, yere atarlardı. Sokağa çıkamaz oldum. Yunanlılar gelince Rumlar Türkleri öldürmeğe başladı. Bağa-bahçeye çıkılamıyordum. Yakaladıklarını*

²³¹ Nusret Köklü, *Manisa, İşgalden Kurtuluşa*, s. 28-30, *DH. EUM. AYŞ*, 8-125, 1337

²³² Su, *a.g.m.*, s. 33

²³³ Kamil Su, *Manisa ve Yöresinde İşgal Acıları*, s. 10-18, Köklü, *a.g.e.*, s. 4-8, *DH.EUM.AYŞ.*, 9-61, 1337

²³⁴ Köklü, *a.g.e.*, s. 29, Teoman Ergül, *a.g.e.*, s. 35, Su, *a.g.e.*, s. 3-7, Hüsnü Bey Manisa'nın Kurtuluşundan sonra Yunan ordusu ile birlikte kaçmıştır.

²³⁵ *DH.EUM.AYŞ.*, 14-120, 1337

öldürüyorlardı. Yunanlılar gelmeden önce iyi komşuydular. Ama Yunanlılar gelince bize Türko dediler. Biz kendimize Osmanlı diyorduk. Türklüğümü bize onlar öğretti.”²³⁶

Yerli Rumların ihbarı ve kışkırtması ile Türk evlerine baskınlar yapılıyor, evler talan ediliyordu. “Demiryolu boyundaki köy ve kasabalar Yunanlılarca yağmalanıp yakılıyordu... Gözlerinin önünde Yunan askerleri atlarının üzerine yağmaladıkları evlerden aldıkları ipek yorganlar, işlemeli çarşaf ve halılar, kilimler yığmışlar, dipçiklerle bayıltılmış kız ve kadınları da terkilerine atmış İzmir yönüne doğru gidiyordu. İçeride namaz kılınırken kapısı mühürlenip çepeçevre kundaklanmış bir camide kaçamayarak diri diri yanan müminler...”²³⁷

Bu vahşet olayları sadece Manisa’da değil Manisa’nın tüm kazalarında yaşanmaktadır. Turgutlu, Akhisar, Soma, Gördes, Salihli. Örneğin Turgutlu’da yakalanan erkekler ağaçlara asılmış, sakalları yakılmış, başları taş ve ağaçlara vurulmak suretiyle işkenceye tabi tutulmuştur. Kızlar ve kadınlar ırzlarına geçilmek ve başları kırılmak suretiyle işkence ile öldürülmüştür.²³⁸

Manisa Yunanlılar tarafından işgal edilmişti ve Türkler için için kan ağlıyordu. Rumlar ve Ermeniler ise gülüyorlar, Yunan askerleri ile kucaklaşıp eğleniyorlardı. Rumlar öyle şımarmışlar öyle bayağılaşmışlardı ki önlerine gelene çatıyorlardı.²³⁹ Her yerde olduğu gibi Manisa’da da Rum ve Ermeni komitecilerin kurdukları çeteler kasıtlı olarak anarşi çıkarmak için çalışıyorlar, zenginlere ve bilhassa tanınmış kişilere açıktan açığa baskı ve tehdit yapıyorlardı.²⁴⁰ Manisa sokaklarında ve köylerinde insan kayırma ve cinayet olayları oluyor, Rum ve Ermeni komiteciler her yanda dehşet saçıyorlardı.²⁴¹

Yüzyıllardır birlikte yaşayan Hıristiyanlar ve Müslümanlar düşman olmuşlar, yerli Rumlar ve Ermeniler Müslüman Türkleri vahşice katletmişlerdi. Türkler bu vahşetten kurtulmak için Spil Dağı’na kaçmışlar geride kalan evleri, bağları, bahçeleri, malları Yunanlılar ile yerli Rumlar ve Ermeniler tarafından yağmalanmış, yakılmıştır.²⁴²

²³⁶ Dr. Ahmet Kasımoğlu ile 24.05.2004 tarihli görüşme.

²³⁷ Yeğınobalı, a.g.e., s. 93–97.

²³⁸ Mehmet Emin Dinç, “*Milli Mücadele Döneminde Turgutlu*”, s. 666–667.

²³⁹ Köklü, a.g.e., s. 42.

²⁴⁰ Köklü, a.g.e., s. 8.

²⁴¹ Köklü, a.g.e., s. 47., *DH.EUM.AYŞ.*, 19-2, 1337, *DH.EUM.AYŞ.*, 23-37, 1338, *DH.EUM.AYŞ.* 27-122, 1338, *DH.EUM.AYŞ.*, 30-50, 1338

²⁴² Su, a.g.e., s. 60, Köklü, a.g.e., s. 64, Yeğınobalı, a.g.e., s. 95-96.

Zulüm ve vahşet dolu üç yılın ardından 8 Eylül 1922 sabahı Türk askeri Manisa'ya girmiş ve şehir düşman işgalinden kurtulmuştur. Türk askeri gelmeden birkaç gün önceden itibaren Rumlar şehri terk etmeye başladılar.²⁴³ Şehrin kurtarılmasından sonra da Rumlar ve Ermeniler şehri terk etmek zorunda kaldı. Gittiler, derken tüm şehri yakarak gittiler.

Manisa'lı bir Rum o dönemi şu şekilde anlatmaktadır.²⁴⁴ *Türkler dostumuzken düşmanımız olmuştu. Yunan ordusu kaçarken Türklere bir şey bırakmamak için Manisa'yı ateşe vermişti. Esir olduğum günlerde beni tanıyan bir Türk bana "Siz de bu yörenin insanıydınız. Ama siz alçak ve akılsız insanlarsınız. Sizlerin köyde neyiniz eksikti. Kiliseniz vardı. Papazınız vardı. Hiç kimse işinize karışmıyordu. Size ne yaptık ki silahlanıp bizi öldürmek istediniz." Dedi... Biz de çok şey yapmıştık. Be Şimdi bedelini ödüyorduk. Gönüllü olarak Yunan ordusuna katılmış, elimizden geldiğince orduya destek olmuştuk."*

Üç yıl süren dehşetten sonra Manisa kurtulmuş, şehirdeki tüm Rum ve Ermeniler Yunan ordusu ile birlikte şehri terk etmiştir. Geriye kalanlar da mübadeleye tabii tutuldu. 1927 nüfus sayımına göre Manisa kazasının nüfusu 92.653'tür. 1918 sayımlarında nüfus 92.296 Türk, 22.649 Rum, 2455 Ermeni ve 2.186 Yahudi toplam 119,56 iken 1927'de toplam nüfus 92.653'tür.²⁴⁵ Aradaki fark 27.258'dir. Bu da bize mübadeleden sonra şehirde Rum ve Ermeni nüfusun kalmadığını gösterir

2-Yahudiler (Museviler)

Yahudiler bu süreci diğer cemaatlerden farklı yaşamışlardır. Abdülhamit döneminde devlete ve sultana bağlılık gösteren Yahudiler Jön Türk ihtilalinin ertesinde ittihatçılara da bağlılık gösterir. Bu bağlılıklarında Osmanlı Yahudilerinin dünyanın başka yerlerinde yaşayan dindaşlarına göre çok daha mutlu olmaları etkilidir. Osmanlı Yahudileri tüm haklardan yararlanmaktadır, hemen hiçbir yükümlülükleri yoktur, antisemitizm Türkiye'de bilinmeyen bir akımdır. Genellikle vatanseverlerdir. 93 harbi sırasında Müslümanlarla birlikte harbe katılmak için gönüllü olmuşlardır.²⁴⁶ 1897 Türk-

²⁴³ Su, *a.g.e.*, s. 60-70, Örgül, *a.g.e.*, s. 330-334.

²⁴⁴ Herkül Milas, *Göç*, İstanbul 2001, s. 51-53(Evripidu Lafazani'nin tanıklığı)

²⁴⁵ Bilgi, *a.g.t.*, s. 134

²⁴⁶ *İzmir Gazetesi*, 2 Mayıs 1293, 30 Rebiül-ahir 1294, n:31

Yunan Savaşı sırasında da Osmanlı orduları lehine dini ayinler düzenlemiş, para toplamış ve gönüllü asker olmuşlardı.²⁴⁷

Bu bağlılığın önemli bir sebebi de Yahudilerin bu durumdan çıkarları olmasıdır. İzmir Alyans Okulu Müdürü'nün raporunda yazdıkları da bunu göstermektedir.²⁴⁸ “Türkiye dindaşlarımız için vaat edilmiş bir toprak olabilir. Yahudi cemaati Osmanlı Devleti'nin yönetiminde önemli bir yer edinebilir. Rumlar birçok asır boyunca önemli bir rol oynamıştır Yunan krallığının bağımsızlığından beri bu etki çok azalmıştır. Ermenilerde bugün Osmanlı idaresinde birçok görev üstlenmektedir. Taşra valisi, posta müdürü, elçilik kâtibidirlere. Ne var ki Ermeni cemaati hükümetin gözünde şüpheli durumuna geldi. Neden Yahudiler önceden imparatorlukta sahip oldukları yeri yeniden kazanmasınlar,”

Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin ilanından sonra yeni bir dönem başlamıştır. Bu Yahudiler için parlak bir dönem olmuştur. Sunulan fırsatlardan yararlanarak sorumluluk alabileceklerinden, becerilerini gösterebileceklerinden emindirler. Ancak gidişat onlar için bir düş kırıklığı olmuştur. En önemli mesele de askerlik görevinin mecburi olmasıdır. O zamana kadar gayrimüslimler askerlikten muafken, ittihatçı hükümet her genç Osmanlı'yı askerlikle yükümlü kılar. Mecburi askerlik yerine de bir vergi konur. Bedel-i askeriye vergisi, Mecburi askerlik genç erkekler tarafından hiç hoş karşılanmamıştır. Bir Yahudi halk şarkısı da bu hoşnutsuzluğu dile getirmektedir.²⁴⁹

“Annem beni niye dünyaya getirdi?
Keşke ölseydim de gitmeseydim askere!
.....
Her gece balodaydım
Her gece şenlikteydim
Bugün dağdayım
Silahım arkadaşım.”

Yıllardır askerlik yapan Türklerdir. Evleri dağılan, ocakları sönen, savaşlarda ölen, yetim kalan, fakirleşen hep Türklerdir. Gayrimüslimler ise bu ortamda rahat ve huzur içinde yaşamışlardır, zenginleşmişlerdir.

²⁴⁷ Nahum, a.g.e., s. 73

²⁴⁸ Nahum, a.g.e., s. 74

Mecburi askerlik hizmetinin ortaya çıkması ile göçlerde artmıştır.²⁵⁰ 19.yy.'ın sonlarına doğru iktisadi sebeplerle göç başlamıştı. Askerlikle birlikte göç edenlerin sayısı artmıştır. Gençler iş bulmak umuduyla yurt dışına gidiyorlardı. Jön Türk ihtilalinden sonra mecburi askerlik hizmeti göçün temel nedeni oldu.

Göç istikameti önce Manisa'dan İzmir'e, İzmir'den Mısır veya Amerika'ya gidilmektedir. Bu şekilde göç edip Amerika'ya giden ve orada zenginleşen Yahudilerden biri de Moris Şinasi'dir. 1855 yılında Manisa'da doğan Moris (Musa) Eskenazi 15 yaşında iken kardeşi Salomon ile birlikte cebinde iki mecediye ile Manisa'dan ayrıldı. Sığır taşıyan bir gemi ile İskenderiye'ye gitti. İskenderiye'de limanda gemilere yük aktarma ve boşaltma işinde çalıştı. Sonra tütün ticareti ve sigara imalatı işinde çalıştı. Bu işi iyice öğrenince Amerika'ya gitti. Bir süre sonra küçük bir sigara fabrikası kurdu ve işçilerini de Manisa'dan getirtti. İki kardeş bu fabrikada Osmanlı Devleti'nden tütün ithal edip hazır sigara üretmeye başladılar. Başlangıçta fabrikada 200 Manisa'lı işçi çalışıyordu. Kısa sürede büyük bir ticari başarıya ulaşarak milyoner olan Moris (Musa) Eskinazi 2. Abdülhamit tarafından Amerika'ya Türk tütünü ithal ettiği için 1906 yılı Mayıs ayında dördüncü dereceden Mecidiye nişanı ile taltif edildi. Öldüğünde 14 yaşında iken geçirdiği hastalıktan kurtarıldığı Manisa'ya bir hastane kurulması için 1 milyon dolarlık bağış yapar. Yapılan hastane bugün Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı olarak yönetilen faal durumdaki Moris Şinasi Çocuk Hastanesi'dir ve 1933 yılından bugüne faaliyettedir.²⁵¹

Moris Eskinazi'nin hayatı ile ilgili değişik öyküler vardır. Bunlardan birisi şöyle "Manisa'da bir hastane yapılması için dört yüz bin lira vakfederek ölen Moris Eskenazi gençliğinde meteliksiz bir adammış. Hahamhanede iş aramış ama okuma yazması olmadığı için iş bulamamış. Sonra İzmir'e gider oradan Mısır'a. ufak bir tütüncü dükkânı açar. Mısır'dan da Amerika'ya geçer ve nihayet milyoner olur.

Amerika'daki zengin dostları onun okuma yazma bilmediğini öğrenince

— Okuma yazma bilmediğiniz halde milyoner oldunuz, ya bilseydiniz ne olacaktınız? Deyince Moris;

²⁴⁹ Nahum, *a.g.e.*, s. 79-80

²⁵⁰ Nahum, *a.g.e.*, s. 80-81

²⁵¹ Rıfat Bali, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İstanbul 2000, s. 83-90

— Gayet basit. Hahamhane’de kâtip cevabını verir.²⁵²

Osmanlı devletinin son dönemi savaşlarla, kargaşa ile geçen bir dönem olmuştur. Bu dönemde Yahudiler tarafsızlıklarını korumuşlardır. Devlete bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Manisa’nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra da Türkleri desteklemeyi sürdürdüler.²⁵³ Ermeni ve Rumların zulümlerine, hakaretlerine katılmamış, Türklere hiçbir kötülük yapmamışlardır.²⁵⁴ 1922 yılında Yunanlılar topraklarımızdan çekildi. Fakat çekilirken tüm şehri yaktılar. Çıkan yangınlarda birçok Yahudi binası da yandı. Yahudiler 1930’da özellikle A.B.D.’ye göçler nedeniyle 30 kadar aile kalmış, 1930’lardan sonra da kenti tamamen boşaltmışlardır.²⁵⁵

3-Ermeniler

1908 II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile birlikte gelen hürriyet havasından Ermeniler epeyce yararlanmışlardır. Daha önceleri Bağımsız Ermenistan için gizli gizli çalışan Ermeniler gizliliği bir tarafa bırakarak açıkça çalışmaya başladılar.

Osmanlı Devleti’nin sadık tebaası olan Ermeniler, gelişen ve değişen dünya siyasi yapısı karşısında kilisenin çalışmaları ve yoğun propaganda ile sadakatten ihanete giden bir yolu tercih etmişlerdir.²⁵⁶

Ermenilerin bağımsızlık için çıkardığı olaylar ve isyanlar Osmanlı Devleti’nin en zayıf zamanına rastlar. Devletin zor durumunu fırsat bilen Ermeniler, bağımsızlıklarını kazanmak amacıyla Ermeni komiteleri oluşturmuşlardı. Ermeni komiteleri birbirinden uzak yerlerde ve farklı isimlerle kurulmuş ancak amaçları ortaktır. Bağımsız Ermenistan uğruna Batı kamuoyunu ve ırkdaşlarını kandırmak, önlerine engel olarak kim çıkarsa yok etmek, mücadele etmektir.²⁵⁷

19. yy.dan itibaren Osmanlı Devleti içindeki Ermeni azınlığı imparatorluk toprakları içinde dağınık ve düzensiz bir durumdaydı. Osmanlı ülkesinin çeşitli

²⁵² Bali, *a.g.e.*, s. 87.

²⁵³ Basalel, *Osmanlı ve Türk Yahudiler*; s. 286.

²⁵⁴ Zekeriya Yurtoğlu, *Manisa Tarihi, Kuruluşundan Cumhuriyete*, Manisa 1944, s. 150.

²⁵⁵ Basalel, *a.g.e.*, s. 286.

²⁵⁶ *Ermeni Olayları Tarihi, I*, BDAGM, Ankara 1994, s. 16

²⁵⁷ *Ermeni Olayları Tarihi, I*, BDAGM, Ankara 1994, s. 18

bölgelerinde yaşayan Ermeni azınlığı bilinçlendirerek isyana sevk etmişlerdi. İsyan olayları genellikle Ermenilerin çoğunlukta olduğu yerlerde olmuştur. Manisa dâhil tüm Batı Anadolu'da Ermeniler azınlıktadır ve faaliyetleri komitelere destek yapmak ile bazı hükümet binaları, demiryolu ve köprüleri bombalamaktan silahlı çeteler oluşturmaktan ibarettir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile azınlıklar ve devlet arasında geçici bir barış dönemi yaşanmıştı. Ancak Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'nin varlık sebebi olan Rumeli topraklarını kaybetmesi ile güçsüzlüğü iyice ortaya çıkmıştır. Ermeniler de bu fırsattan yararlanmak istediler ve yeniden silahlanmaya başladılar. Bu dönemde dünya savaşa doğru sürüklenmektedir ve Ermeniler de planlarını buna göre yapmaktadır.²⁵⁸

Rusya tarafındaki Ermenistan topraklarında gönüllü Ermeni olaylarını kurdular. Ermeni gönüllüleri, Rus ordusunun önünde hareket edecek, Rus ordusu için cephe yan ve gerilerde keşif görevi yapacak Osmanlı ordusunun gerisini vuracak, Ermeni ihtilalci komitelerine destek sağlayacak geri bölgedeki Türk-Müslüman köylerini vuracaktı. Buralarda da Ermeniler yerleştirilecek ve bölge de Ermeni devleti kurulacaktı. Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeni komiteleri savaşla birlikte harekete geçecekti.

I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra Osmanlı Devleti'de 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilân ederek savaşa girdi. Osmanlı Devleti savaşa İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yer aldığı İtilaf Devletleri karşısında Almanya'nın yanında yer almıştır. Savaş sırasında Ermeniler Osmanlı ordusunun geri bölgelerine sürekli saldırdılar. Osmanlı toprakları içinde pek çok yerde aynı anda isyanlar başladı.²⁵⁹ İsyancılar genellikle Ermenilerin diğer azınlıklara göre çoğunlukta olduğu olası Ermenistan bölgesinde çıkmıştır. Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Muş, Sivas, Urfa gibi yerlerde isyanlar çıkmıştır.²⁶⁰

Osmanlı Devleti doğu da Rusların, Çanakkale'de İngilizlerin, Suriye ve Irak'ta Fransızların saldırılarına uğrarken ülke içindeki Ermenilerin her tarafta silahlı isyanları ile karşı karşıya kalmıştır. Savaş sırasında nerede bir İngiliz, Fransız, Rus ordusu veya donanması harekete geçse o bölgenin gerisinde bir Ermeni hareketi çıkmıştır.²⁶¹ Avrupa

²⁵⁸ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1992, s. 152

²⁵⁹ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 220

²⁶⁰ Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 93

²⁶¹ Kundakçı, *a.g.e.*, s. 94

Devletleri'nin kışkırtması ile Bağımsız Ermenistan Devleti kurmak için düşmanla işbirliği yaparak kendi devletlerine ihanet etmişlerdir. Bu hayali gerçekleştirmek içinde akla hayale gelmeyen işkence ve katliamlar yapmışlardır. Yüzyıllardır yan yana yaşadıkları insanları acımasızca öldürmüşler bölgeden sürmeye kalkmışlardır.

Doğu cephesindeki III. Ordu'nun geri bölgesi tehlikeli duruma gelince İç İşleri Bakanlığı 24 Nisan 1915'te Ermeni komite ve merkezlerinin kapatılması, belgelerine el konulması ve elebaşlarının tutuklanması kararlaştırılmıştır.²⁶² 24 Nisan genelgesiyle olaylar duracağı yerde hızlanmıştır. Osmanlı Devleti bir taraftan Osmanlı ordusunun, diğer taraftan savaş bölgesindeki sivil halkın emniyetini sağlamak amacıyla savaş bölgesindeki Ermenilerin bölgeden alınıp başka bir yere sevk ve iskan edilmesine karar vermiştir. 27 Mayıs 1915'te tehcir kararı alınmıştır. Karar güç koşullarda alınmış eldeki tüm olanaklar en iyi şekilde kullanılarak uygulanmıştır. Savaş bütün şiddeti ile devam ederken göç edecek Ermeni vatandaşlarının can ve mal güvenliği, ihtiyaçları düşünülmüş, gerekli önlemler alınmıştır. Göç edecek insanların taşınmaz malları defterlere kaydedilmiş, taşınabilir malları satılmış, paraları kendilerine verilmiş, kıymetli ziynet eşyalarını yanlarında götürmelerine izin verilmiştir.²⁶³

Savaş şartları içinde sevkıyat en iyi şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Göç sırasında pek çok ölüm olmuştur. Ölümler eşkıya baskınları ki Anadolu'nun her yanında eşkıyalar vardı, tifo, tifüs, dizanteri gibi salgın hastalıklar gibi sebeplerle olmuştur.²⁶⁴ Savaşın sonlarına doğru pek çok Ermeni vatandaşı evlerine dönme olanağı bulmuştur.

Manisalı Ermeni Mardiros Sarıyan Efendi harp sırasında Halep ve Suriye tarafını tehcir edilmiş savaştan sonra döndüğünde kendisine ait mensucat fabrikasına İzmir'li tüccarlar Zeki ve Ali Bey'in sahip olduğunu görmüş, gerekli şikâyetlerde bulunmuştur. Sonra tüccarlar hakkında tazminat davası açmış, 1920 yılında sonuçlanan davada Mardiros Sarıyan Efendi haklı görülmüş zararına karşılık dört yüzbin lira tazminat almıştır.²⁶⁵

Tehcirde Ermeni vatandaşlarının hepsi gitmemiştir. Kalan Ermeniler ise Manisa'nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra Rumlarla birlikte hareket etmiştir. Yıllardır birlikte yaşadıkları komşularına, huzur ve güven içinde yaşadıkları devletlerine

²⁶² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)*, Ankara, s. 30

²⁶³ Kundakçı, *a.g.e.*, s. 101

²⁶⁴ Süslü, *a.g.e.*, s. 147

ihanet etmişler, Rumlarla birlikte akıl almaz zulümler yapmışlardır. 8 Eylül 1922’de Manisa’nın Türk askerleri tarafından kurtarılmasından sonra Ermeniler de Rumlarla birlikte şehri terk etmiştir.²⁶⁶

C) EĞİTİM

Manisa’da II. Meşrutiyet dönemindeki okulların durumu hakkında düzenli bilgi bulunmamaktadır. II. Meşrutiyetin ilanından önceki okulların durumlarında değişiklik olmadığı tahmin edilmektedir. 1914 yılında Manisa şehrinde 60 medrese, 45 Müslüman okulu, 6 Rum okulu, 2 Ermeni okulu bulunmaktadır.²⁶⁷ 1917 yılında Manisa’da 39 Türk Okulu, bu okullarda 140 öğretmen, 3938 öğrenci bulunurken, 20 Rum okulu, 40 öğretmen, 306 öğrenci bulunmaktadır.²⁶⁸

1918 yılında Saruhan Sancağında cemaatlere ait 89 mabet, 44 mektep bulunmaktaydı²⁶⁹. Sancakta bulunan mabet ve okulların dağılımı ise şu şekildedir.

Tablo: Saruhan Sancağında Bulunan Mektep ve Mabetler²⁷⁰

KAZALAR	MEKTEPLER			MABETLER		
	İslam	Rum	Diğer milletler	İslam	Rum	Diğer Milletler
Manisa	28	14	2	339	29	—
Akhisar	23	6	2	84	3	1
Soma	16	2	—	78	1	—
Kırkağaç	35	5	—	82	4	—

²⁶⁵ BOA., *DH EUM, AYŞ*, 38/62

²⁶⁶ Yurtoğlu, *a.g.e.*, s. 148-149

²⁶⁷ Bilgi, *a.g.t.*, s. 482

²⁶⁸ Morali, *a.g.e.*, s.127

²⁶⁹ Nemci Ülker, “*Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bazı Bilgiler*”, 5.Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, İstanbul 1996, s.519

²⁷⁰ Ülker, “*Mondros mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bir Belge*”, s.33–35.

Gördes	11	2	—	26	1	—
Demirci	15	—	—	139	—	—
Kasaba	51	2	1	84	5	2
Salihli	18	3	1	82	4	1
Alaşehir	30	2	—	113	18	—

SONUÇ

Tarihi bir yerleşim merkezi olan Manisa şehri XIX. yüzyılın ortalarından Cumhuriyet'e kadar, Aydın vilayetine bağlı Saruhan Sancağı'nın merkezi idi. Cumhuriyet ile birlikte Saruhan adını koruyan şehir 1927'de Manisa adını aldı.

Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan gayrimüslimleri Millet sistemi içerisinde değerlendirmiştir. Böylece Osmanlı toplumunda Gayrimüslimler ile Müslümanlar yan yana, aynı devletin hükümlerine altında, ama farklı hukuk düzenlerine tabii olarak yaşadılar. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları bir yandan kendi kültürlerini ve dinlerini korurken, bir yandan da Osmanlılaşmışlardır. Genellikle sosyal yaşantılarında, kültürel özelliklerine bağlı farklılaşmalar olurken, ekonomik ve politik yaşantı aynıdır.

Manisa içerisindeki gayrimüslimler azımsanmayacak bir nüfusa ve söz hakkına sahiptirler. Şehrin nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken ikini sırada Rumlar, sonra Ermeniler ve Yahudiler yer almaktadır. 1891 yılında Manisa şehrinin nüfusu, 68.187 Müslüman, 15.398 Rum, 2.227 Ermeni, 1344 Yahudi olduğu R.1307 Aydın Vilayet Salnamesi'nde belirtilmektedir. Gayrimüslim nüfus hiçbir zaman Müslüman nüfusun yarısı kadar bile olmamıştır. Yine salnamelerden öğrendiğimiz kadarıyla vilayet idare meclisinde görev alan ve vilayetin ileri gelenlerinden sayılan gayrimüslim nüfus önemli sayılardadır.

Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları şehrin ekonomik hayatında da oldukça etkilidirler. Esnaf, fabrika sahibi, reñçper özellikle üzüm, pamuk ve tütün üreticiliği ve pazarlamasında çalışmaktadırlar. Şehirde çok zengin Rum, Ermeni ve Yahudilerin yaşadığı bilinmektedir. Hem kendi dillerini hem de Türkçe konuşabilen gayrimüslimler Müslümanlarla yıllarca bir arada ciddi sorunlar olmadan yaşamışlardır.

Kendilerine ait ibadet yerleri, kilise veya havralarında, kendi din adamları ile özgürce ibadetlerini yapmışlar, bayramlarını kutlamışlardır. Kendi okullarında rahat ve özgürce eğitim görmüşlerdir.

Ayrıca ekonomik hayatları da oldukça rahattır. Her tür ticaret ve iktisadi faaliyette yer almışlar ve zenginleşmişlerdir. Türkler yıllarca cephelerde savaşmak ve sürekli kayıplar vermek durumunda kalırken, Manisa'daki Türk dükkânları, Pazar ve çarşıları zamanla Rum ve Ermeni tüccarların eline düşmüştür. Askerlik yapmayan

gayrimüslimlere karşılık Türk gençleri Anadolu'nun bağrından çıkıp, adını dahi duymadıkları, haritada yerlerini gösteremeyecekleri topraklarda vatanları için savaşmışlar, şehit veya gazi olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin bu son döneminde ocağı sönmeyen yuva, bağı yanmayan ana neredeyse yoktur

Rahat ve huzur içinde özgürce yaşadıkları bu topraklarda vatanın asıl sahibi olan Müslüman Türklerle ciddi bir çatışma yaşamayan gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, Batılı güçlerin çeşitli kışkırtmaları ve propagandaları ile devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunan bazı gayrimüslimler maziye çok çabuk unutmuş ve Türklerin düşmanı olmuştur.

1. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi üzerine Yunanistan Batı Anadolu topraklarını işgal etti. Manisa'nın işgali sırasına Ermeni ve Rumların Yunan askerlerini sevinç gösterileri ile karşılamaları yerli halkı çok şaşırtmıştır. Yıllardır bir arada, kardeşçe yaşadıkları gayrimüslimler şimdi Müslümanlara akıl almaz işkenceler ve düşmanlıklar yapıyorlardır. Üç yıl devam eden işgal boyunca Müslüman Türk halkı çeşitli acılara, yokluklara ve işkencelere maruz kalmıştır. 8 Eylül 1922 sabahı işgalden kurtulan Manisa'dan Yunan askeri ile birlikte Ermeni ve Rumlarda gitmiştir. Şehre ilk gelen cemaat Yahudi cemaatidir, son giden yine Yahudiler olacaktır. 1950'li yıllardan itibaren tamamen silinmeye yüz tutan Yahudi nüfusu işgal boyunca tarafsızlığını korumuştur.

BİBLİYOGRAFYA

A.ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-1 Ali Evrak Odası Zaptiye Defteri

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi

Kilise Defterleri

Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Yıldız Esas Evrakı

Yıldız Arşivi Hususi Evrakı

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı

B-SALNAMELER

Aydın Vilayet Salnamesi H.1296

Aydın Vilayet Salnamesi H.1297

Aydın Vilayet Salnamesi H.1298

Aydın Vilayet Salnamesi H.1299

Aydın Vilayet Salnamesi H.1300

Aydın Vilayet Salnamesi H.1303

Aydın Vilayet Salnamesi Mali 1307

Aydın Vilayet Salnamesi H.1311

Aydın Vilayet Salnamesi H.1312

Aydın Vilayet Salnamesi H.1313

Aydın Vilayet Salnamesi H.1316

Aydın Vilayet Salnamesi H.1317

Aydın Vilayet Salnamesi H.1320

Aydın Vilayet Salnamesi H.1323

Aydın Vilayet Salnamesi H.1326

Maarif Salnamesi H.1318

C-GAZETE VE DERGİLER

— İzmir

— Köylü

— Birikim

— Gediz

— Çağdaş Türkiye Tarihi ve Araştırmalar Dergisi

— Kebikeç

— Tarih İncelemeler Dergisi

— Tarih ve Toplum

D-ARAŞTIRMA ESERLER

- **AKÇAM, Taner**, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- **AKDAĞ, Mustafa**, “Celali İsyancılarından Büyük Kaçgunluk (1603–1606), TAD, II, 2/3, Ankara 1964.
- _____, “Genel Çizgileriyle 17. yy. Türkiye Tarihi”, TAD. IV/6–7, Ankara 1966.
- _____, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyancıları, Barış Yayınları, Ankara 1975.
- **AKIN, Veysi**, “Milli Mücadele’de Soma Cephesi ve Milli Alay Kumandanı Kırkağaçlı Emin Efendi, CBÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1, Manisa 1997.
- **AKŞİT, Oktay**, Manisa Tarihi, İÜEF. Matbaası. , İstanbul 1983
- _____, Roma İmparatorluk Tarihi, İÜEF. Yayınları, İstanbul 1970.
- **AKYÜZ, Yahya**, Türk Eğitim Tarihi, İstanbul 1994

- **ALİ, Rahmi**, “Yunanistan’da Günümüze Kadar Türkoloji Araştırmaları”, “Şafak”, 115, Ağustos, 2001.
- **ANAGNOSTOPOULOU, ATHANASIA**, “19.yy.–20.yy. Başlı Ön Asya Rum Ortodoks Cemaati’nin Durumu”, Çev: Hülya TUFAN, “Birlikim”, Mayıs 1995.
- **ANHEGGER, Robert**, “E. Misalidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları”, Tarih ve Toplum–50–51”, Şubat 1988.
- _____, Robert, “Osmanlı Devletinde Hıristiyanlar ve İç Taştırmaları”, Çev. Erol ÖZBEK, “Tarih ve Toplum”, 47, Kasım 1987.
- **ARI, Kemal**, Büyük Mübadele, Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923–1925), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- **ARIKAN, Zeki**, İzmir Basınından Seçmeler, 1.cilt, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Haziran 2001.
- **ARMAOĞLU, Fahir**, Siyasi Tarih, TTK. Yayınları, Ankara 1975.
- **AYDIN, Suavi**, Türk Kavramının Sınırları ve Genişletilmesi Üzerine,” Birlikim 71,72, Mart, Nisan 1995.
- **BALİ, Rifat**, Musa’nın Evlatları, Cumhuriyet’in Yurttaşları, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- **BARAN, Tülay**, “İzmir’de Rumların Göç Hazırlığı” Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları, 6–7, İzmir 1997
- **BAYAR, Celal**, Bende Yazdım (Milli Mücadeleye Giriş), V, Baba Matbaası, İstanbul 1967.
- **BAYKARA, Tuncer**, ”XIX. yy. Aydın Eyaleti”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1965–1966.
- _____, Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve XIX. Yüzyıla Dair Araştırmalar, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- **BECKER, C.H.**, “Cizye”, İslam Ansiklopedisi, cilt 3 , İstanbul 1957
- **BENBASSA, Esther-RODRIGUE, Aron**, “19.yy. sonunda Türkiye’deki Yahudi Esnafı”, Çev: Levent Yılmaz, “Tarih ve Toplum”, 66, Haziran 1989.
- **BENBASSA, Esther**, Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi, İletişim Yayınevi, İstanbul 2001.
- **BENLİSOY, Fatih**, “Tehcir Edilmiş Rum Ahalinin İadesi”, “Tarih ve Toplum”, 234, Haziran 2003.

- **BERKÖZ, Haydar**, “19. Asırda Manisa” 3–4, Gediz, s. 26, 1939, s. 27, 1939.
- **BERTUĞ, Selami**, “Manisalı Alim Efendi ve Klâsik Türk Musikisindeki Yeri”., 2. Mesir Konferansları, Manisa Turizm Derneği Yayınları : 4, Nisan 1983.
- **BESALEL, Yusuf**, Osmanlı ve Türk Yahudileri, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., Ekim 1999.
- **BİLGİ, Nejdet**, “II. Meşrutiyet Döneminde Manisa’da Yayınlanan İslâm ve Ulûm Dergisi”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 16, İzmir 2001.
- _____, “20.yy.’ın İlk Yarısında Manisa Kazası (1908-1950)”, Danışman: Tuncer Baykara, EÜ, SBE., Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996
- _____, “Tanzimat’ın Öncesi ve Sonrasında Saruhan Sancağında Nüfus”İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999.
- **BORA, H. Siren**, “II. Meşrutiyet’in İlanı ve İzmir Rumları”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi: 2,İzmir 1992
- _____, “1908–1923 İzmir Sancağında Rumlar”, DEÜ, AİİTE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Zeki Arıkan, İzmir 1988
- _____, “20 yy. başında İzmir’de Museviler (1908–1923)”, DEÜ. AİİTE., Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Ergün Aybars, İzmir 1993
- **BOURA, Katerina**, “Rum Mebuslar”, Çev : Yorgo Benlisoy, Toplumsal Tarih 56, Ağustos 1988.
- **BOZKURT, Gülnihal**, “İslam Hukukunda Zimmilerin Statüleri, DEÜ. Hukuk Fakültesi Dergisi,3/4, İzmir 1987.
- _____, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- _____, “İslâm Hukukunda Zimmîlerin Statüleri”, DEUHF. Dergisi, c.3, s.4, İzmir 1987.
- **CUINET, Vital**, Turgue d’Asie, III, Paris 1884.
- **ÇADIRCI, Musa**, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, TTK.Yayınları, Ankara 1991.
- **ÇALBATUR, Seyfettin**, Anılarda Manisa, Derleyen: Bedriye AKSAKAL, Manisa 1986.
- **DARKOT, Besim**, “Manisa”, İslam Ansiklopedisi, VII., İstanbul 1957.

- **DEDEOĞLU, Rifat**, “Dünden Bir Örgütün Anatomisi”, Popüler Tarih–19, Mart, 2002.
- **DEVELLİOĞLU, Ferit**, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, AYDIN Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- **DİNÇ, Mehmet Emin**, Milli Mücadele Döneminde Turgutlu, Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, s.1, Manisa 1997.
- **EMECEN, Feridun**, 16. Asırda Manisa Kazası, TTK, Yayınları, Ankara 1989.
- _____, Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri, Eren Yayınları, İstanbul 1997
- **ERCAN, Yavuz**, ”Türkiye’de XV. ve XVI. yy.larda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu”, Belleten XLVII/1119, Ankara 1988.
- **ERGİNOL, H. F.**,” Bir Rum Efsanesinin Söyledikleri”, 1-1, Gediz, 1940.
- **ERGÜL, Teoman**, Bir Kentin Özgün Tarihi, Türkleşen Anadolu’da Sardes ve Salihli, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları / 9, İzmir 1992.
- _____, Kurtuluş Savaşında Manisa (1919–1922), İzmir, 1991.
- **ERYILMAZ, Bilal**, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul 1996.
- **EYİCE, Semavi**, “Bizantinoloji’nin Kurucusu Krumbacher’in 1884-1895’te Osmanlı Devleti’nde Gördükleri”, “Tarih ve Toplum”, 23 Kasım 1985.
- **GÖKDEMİR, Oktay**, “Belediye Meclisi Kararlarına Göre İşgal Yıllarında Akhisar’da Fiyatlar”, Çağdaş Türkiye Tarihi ve Araştırmaları Dergisi–1, İzmir 1991.
- **GÖKMEN, Oğuz**, Bir Zamanlar Hariciye, Eski Bir Diplomatın Anıları 1, İstanbul 1999.
- **GÜRÜN, Kamuran**, Ermeni Dosyası, TTK.Yayınları, Ankara 1985
- _____, Ermeni Sorunu, Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir 1983
- **HORVATH, Bela**, Anadolu 1913, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- **İLTER, Figen**, “Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX. yy. Ege Bölgesi Kiliseleri: Gökçeada (İmroz)-Ayvalık-Selçuk “Şirince (Kırkıca) Köyü”, II. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler: 5. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

- **KARAL, Enver Ziya**, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara 1943.
- **KARPAT, Kemal**, Ottoman Population (1830–1914), Demographic and Social Characteristics, London 1985.
- _____, Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Çeviren; Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003
- **KAYA, Remzi**, Ehli Kitap ve İslam Dini, Altın kalem Yayınları, Ankara 1994.
- **KEVORKİAN, Raymond**, Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler, Çev: Aydın Uyar, Paris 1992.
- **KOLOĞLU, Orhan**, “Osmanlıdaki Türkçe Dışı Basın, “Kebikeç”, 2, İzmir 1995.
- **KONUKÇU, Enver**, Manisa Wilson Gazetesi, Manisa–4, Nisan 1983,
- **KÖKLÜ, Nusret**, Dünkü Manisa'dan Resimler, Ankara 1967.
- _____, Manisa İşgal'den Kurtuluşu, Ankara 1976.
- _____, Saruhanlılar Devrinde Manisa 1–2, Manisa, 2/4 Nisan 1983, s.22–40
- **KUNDAKÇI, Hasan**, Emperyalizmin Kullandığı Ermeniler, Ankara 2001.
- **KUT, Turgut**, “Evangelinos Misçilidis Efendi”, “Tarih ve Toplum–48”, Aralık 1987.
- **LEVI, Avner**, Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler, Çev: Rıfat Bali, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, “Savat Aniiim : Sefarad Cemaatinde Sosyal Bölünme, Sınıf Savaşı ve Önderlik 1847 İzmir Vakası”, Çev : Rıfat N. BALI, Kebikeç-4, İzmir 1996.
- **MADRAN, Emre**, Seyahatnamelerde Anadolu Kenti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1989
- **MANTRAN, Robert**, 16. ve 17. yy.'da İstanbul'da Gündelik Hayat, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul 1991.
- _____, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Çeviren: Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- **MORALI, Nail**, Mütarekede İzmir Önceleri ve Sonraları, Ülkü Matbaası, İstanbul 1976.
- **MUTLUÇAĞ, Hayri**, İzmir Ermeni İhtilal Komitesi ve Terör, Belge Yayınları İstanbul 1986.

- **MÜLAYİM, Ahmet**, “Rum Okulları”, İstanbul Ansiklopedisi, 6.cilt, İstanbul 1994.
- **NAKRACAS, Georgios**, Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökeni, Çev: İbrahim ONSUNOĞLU, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul 2003.
- **OKÇAY, Hâle**, İzmir Seferad Musevileri: Azınlık Kimliğinin Sosyolojik Değerlendirmesi, Hazırlayan: Nuri BİLGİN, Bağlam Yayınları, İzmir 1997.
- **ORTAÇ, Hilal**, “Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Manisa (İdari, Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapı)”, Danışman: Zeki Arıkan, EÜ, SBE., Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.
- **ORTAYLI, İlber**, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Osmanlı Belgelerinden Ermeniler (1915–1920), Ankara 1994.
- **OSTROGORSKY, George**, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret İŞILTAN, TTK Yayınları, Ankara, 1981.
- **ÖKE, Mim Kemal**, Ermeni Meselesi (1914–1923), Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986.
- **ÖNAL, Sami**, “Anadolu’da 40 Gün”, Popüler Tarih–19, Mart, 2002.
- **ÖZÇELİK, Selahattin**, “Aydın Vilayeti Donanma Cemiyeti”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 6, İzmir, 1991.
- **ÖZKAYA, Yücel**, “18.yy.’in İlk Yarısında Yerli Ailelerin Azınlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu”, Belleten, XLII/168, 1978.
- **ÖZMAKAS, Hacer**, “Evangeliki Okulu”, 45, Şubat 2004.
- **PAKALIN, Mehmet Zeki**, “Salname”, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, Ankara 1972.
- **PINNEO, A. E.**, İzmir’deki Bazı Sosyal Koşullar Hakkında Bir Araştırma, İzmir 1921.
- **RICHTER, Otto Friedrichs Von**, Alman Gezginleri Gözüyle 19.yy. Anadolu Şehirleri, Çev: İlhan PINAR, İzmir 1998.
- **ROBRİGUE, Aron**, “Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu”, “Tarih ve Toplum”, 31, Temmuz 1986.
- **SAMİ, Cevad, HÜSNÜ, Hüseyin**, İzmir Şehrine Ait Bazı Tafsilat, Hazırlayan: SERÇE, Erkan, İzmir 1905.

- **SARIKOYUNCU, Ali**, Milli Mücadelede Din Adamları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- **SCHICK, Irvin Cemil**, “Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler”, “Tarih ve Toplum”, 43, Temmuz 1987
- _____, “Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler”, Tarih ve Toplum–28, Nisan, 1986.
- **SERÇE, Erkan**, “İstatistiklerle İzmir”, Kebikeç, 4, İzmir 1996.
- **SILVYO, Ovadya**,” Haim Nahum” maddesi, İstanbul Ansiklopedisi, 6.cilt, 1994.
- **SONYEL, Salahi R.**, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, Belleten, XLIX / 1975.
- _____, Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- **SPERCO, Willy**, Yüzyılın Başında İstanbul, Cev: Remime KÖYMEN, İstanbul Kütüphanesi Yayını, İstanbul 1989.
- **SU, Kamil**, “Manisa ve Yunan İşgali” 1–2, Türk Kültürü XX/227 Mart 1982, XX/228, Nisan 1982
- _____, Manisa’dan İstanbul’a Gönderilen Yelken Bezleri, Gediz, s. 46, Mayıs 1941
- _____, Manisa Yöresinde İşgal Acıları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982
- _____, Manisa’nın Yunanlılar Tarafından İşgalini Doğuran Sebepler ve İşgal Olayı, Manisa Turizm Derneği Yayınları, Nisan 1983.
- **SUNU, Yıldız**, “Namaz Gecesi”, Gediz, s. 64, Mayıs 1943.
- **SÜSLÜ, Azmi**, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van, 1950.
- **ŞAHİN, Süreyya**, Fener Patrikhanesi ve Türkiye, İstanbul 1986.
- **ŞENER, Abdüllatif**, “İslam Hukukunda Gayrimüslimler”, Türk Tarihinde Ermeniler, İzmir 1983.
- **TABAKOĞLU, Ahmet**, “İktisadi ve Sosyal Yönlerden Tanzimat”, 150. Yılında Tanzimat, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1990.
- **TEXİER, Charles**, Küçük Asya II, Çev: Ali Suad, Sadeleştiren: Musa Yıldız, Enformasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002.

- **TIRTEOS, İon**, “Çömez”, Çev: İbrahim OSUNOĞLU, Şafak–113, Mayıs-Haziran 2001.
- **TUTEL, Eser**, “Rum Okulları” İstanbul Ansiklopedisi, Cilt.-6, İstanbul 1994.
- **TUTSAK, Sadiye**, İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, İzmir 2002.
- **TÜRKER, Hasan**, “İzmir’in İşgali ve Salihli Cephesinin Kurulması,” Çağdaş Türkiye Tarihi ve Araştırmaları Dergisi–3, İzmir 1993.
- **TÜRKER, Orhan**, “Cumhuriyet Döneminde İstanbul’un Rum Basını”, “Tarih ve Toplum”, 235, Temmuz 2003.
- **ULUÇAY, Çağatay**, “Manisa” İslam Ansiklopedisi, VII., İstanbul 1957.
- _____, “Saruhanogulları ve Eserlerine Dair Vesikalar II, Resimli Ay matbaası İstanbul 1946,
- **UYAR, Ayda**, “Kevork Pamukciyan”, Tarih ve Toplum”, 230, Şubat 2003
- **UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı**, “Sancağa Çıkarılan Şehzadeler”, Belleten 39/156, Ankara, 1975.
- _____, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri, TTK, Ankara, 1969.
- _____, Osmanlı Tarihi I, TTK, Ankara 1959.
- **ÜÇOK, Coşkun**, “Osmanlı İmparatorluğu ve Rum Ortodoks Kilisesi”, Türk Yunan İlişkileri, III, Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Genel Kurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- **ÜLKER, Necmi**, “Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair Bir Belge”, Tarih İncelemeleri Dergisi: 5, 1990
- _____, “Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayetinin Nüfusuna Dair 1996, Bazı Bilgiler”, 5.Milletlerarası Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, İstanbul 1996
- **VASSAF, Gündüz**, Annem Belkıs, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- **YEĞİNOBALI, Nihal**, Cumhuriyet Çocuğu, Can Yayınları, İstanbul 1999.
- **YETKİN, Sabri**, Ege’de Eşkiyalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- **YURDOĞLU, Zekeriya**, Manisa Tarihi (Kuruluşundan Cumhuriyet’e Kadar), Manisa 1994.

FIHRİST

A

- Agop, 33
Akhisar, 18, 38, 40, 43, 72, 90
Akmescid, 26
Alaşehir, 8, 43
Alaybey, 26, 27, 40
Aleksander, 12
Alliance Israılte Universelle, 29, 46
Almanya, 22, 74
Alyans okulu, 46, 48, 87
Amerika Birleşik Devletleri, 22
Anadolu, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 24, 29, 30, 39, 42, 43, 44, 52, 69, 74, 75, 78, 79, 90, 91, 92, 94
Anaştaş, 52
Andon, 32
Andonaki, 33, 34, 35
Antisemitizm, 49, 67
Antonaki, 32
Arastidi, 32
Attar Hoca, 26, 27, 40
Avusturya, 16, 22, 24, 38
Ayvalık, 44, 90

B

- Baba kuyusu, 26
Baranoteski, 33
Bektaş-ı Kebir, 26, 27, 40
Bektaş-ı Sagir, 26, 40, 51
Bizans, 7, 8, 9, 92
Bölcek-i Cedid, 26, 27
Börklüce Mustafa, 11

C

- Cemaat, 20, 21, 25, 44, 47, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 79

Ç

- Çarşı, 26, 83
Çavuşoğlu Köyü, 42
Çeşme, 44
Çobanisa, 38, 42
Çullu, 42

Çukur Hamamı, 10

D

Danişmend Halil, 26, 40
Dar-ül mülk, 11
Demirci, 38, 43
Dere, 26
Deveciyan, 26, 27, 40
Dilşikâr, 26

E

Ebe kuyusu, 26
Ege Denizi, 9
Eğriköy, 42
Ehl-i kitap, 19
Emir Süleyman, 10
Ermeni, 1, 3, 20, 21, 22, 26, 27, 29, 31, 38, 41, 42, 43, 46, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 83, 88, 90, 91, 92
Ermenistan, 53, 54, 73, 74, 75
Ermeniyan-ı Sufla, 26, 27, 51

F

Fatih Sultan Mehmet, 20, 21
Frigya, 42
Fransa, 21, 22, 37, 74

G

Gavur Köy, 42
Gayri müslimler, 19
Gediz, 6, 8, 41, 83, 89, 90, 93
Gördes, 38, 43, 72, 87
Grek, 4
Gümüşgerdanzade, 32
Gürhane, 26, 27, 40, 45

H

Hacılar Köyü, 42
Hafsa Sultan, 15
Haham, 22
Haki Baba, 26
Hamidiye, 42
Harmandalı, 38, 42
Hatuniye Camii, 13

Hayim, 32
Hızırşah, 10, 11
Horado, 71
Horozköy, 38, 41, 42, 84
Hristaki, 32
Hristiyanlar, 21, 22, 42, 72, 88
Hüccacilar, 26
Hüsrev Ağa, 26, 27, 40

I

I. Murad, 10
II. Bayezid, 14
II. Mehmed, 12, 13
II. Murad, 11, 12, 13
İbrahim Çelebi, 26, 27, 40
İbranice, 47, 48
İlyas-ı Kebir, 26, 27, 40, 51
İngiltere, 22, 37, 74
İran, 2, 16, 37
İsa Fakih, 26
İsador, 35, 36
İslâm, 1, 19, 20, 59, 60, 89
İstanbul, 1, 2, 4, 5, 8, 9, 14, 16, 17, 20, 21, 39, 44, 45, 46, 48, 49, 53, 54, 56, 57, 62, 68, 69, 70, 73, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94
İtalya, 22, 37
İvaz Paşa, 26, 27, 45
İzmir, 20, 26, 30, 31, 42, 44, 45, 46, 51, 52, 54, 61, 62, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 76, 88, 89, 90, 91, 92, 93
İzmiroğlu Cüneyd, 11

J

Jön Türkler, 66

K

Kanun-i Esasi, 24
Kara Yorgi, 51
Karaağaçlı, 42
Karabet İnceyan, 54
Karabet Tarpenyan, 54
Karaçiftlik, 42
Karamanoğlu Alaeddin Bey, 10
Karaoğlanlı, 38, 42
Karaosmanoğlu, 18, 39
Karasi Beyliği, 10
Kaspar, 32, 33

Kırkağaç, 38, 43, 54
Kirkor, 34, 54
Koldere Köyü, 42
Kostanti, 32, 33, 34, 37
Kula, 43
Kuzmani, 51

L

Lala Kasabzade Mahmud, 12
Lala Zağanos Paşa, 13
Lalapaşa, 26
Latin, 7, 8
Legonidi, 33
Lydia, 4, 5, 6

M

Magnesia, 4, 5, 6, 7, 8
Malta, 38, 41, 54, 84
Manisa, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 26, 27, 29, 30, 31, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94
Manol, 33, 36
Menolaki, 52
metropolit, 21, 44, 49
Metropolithane, 43, 71
Mevlevihane, 10
Mısır, 14, 18, 48, 68
Millet Sistemi, 1, 19, 22
Moris ŞKızı, 68
Muradiye, 15, 41, 83
Muradiye Camii, 15
Musa Çelebi, 11
Musevi, 21, 38, 65
Müşrikler, 19
Mütevelli, 38, 42

N

Nesim Danon, 32, 33, 34
Nif, 7
Nigâr Hatun, 14
Nikola, 36
Nikoloki, 51
Nişancı İbrahim, 12, 13
Nişancıpaşa, 26, 27, 40

O

Odesya, 34
Ohannes, 32, 54
Ortadoks, 20
Osmanlı Devleti, 1, 2, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 39, 44, 45, 46, 52, 55, 61, 62, 67, 68, 69,
70, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 90
Osmanlılar, 11, 12, 92

P

Papazlıköy, 42
Pesah bayramı, 48
Purim bayramı, 48

R

Rabno, 32, 33
Recai, 26
Rençper, 40
Rum hastanesi, 43
Rum kilisesi, 43, 83
Rum mektebi, 43
Rumhane, 31, 43
Rumlar, 20, 27, 29, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 62, 63, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 83
Rusya, 22, 24, 53, 69, 74

S

Sabetay Sevi, 45
Salihli, 43, 49, 72, 90, 93
Samyotisa, 41
Saray-ı Amire, 12, 14
Saruhan, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 26, 27, 77
Sebvasa, 52
Serabad, 26
Söke, 44
Sukot, 48

S

Şehzade Alemşah, 14
Şehzade Korkut, 14
Şehzade Mehmed, 12, 13
Şehzade Yakub, 10
Şeyh Bedreddin, 11

T

Tantalıs, 4, 5
Tanzimat, 18, 23, 24, 25, 26, 52, 69, 90, 93
Tire, 44
Torlak Kemal, 11
Turgutlu, 43, 72, 90
Türkiye, 16, 19, 21, 22, 48, 58, 67, 69, 88, 89, 90, 91, 93
Türkmen, 7, 9

U

Ulucamii, 10, 11
Ulucamii Medresesi, 10
Umur Bey, 9
Urla, 44

V

Vilako, 32

Y

Yani, 21, 32, 34, 48
Yapucular, 40
Yarhasanlar, 26, 27, 40
Yavuz Sultan Selim, 14, 15
Yenotadi, 52
Yıldırım Bayezid, 10, 12
Yom Kipur, 48
Yorgaki, 32, 33
Yunan, 18, 20, 37, 39, 63, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 79, 93, 94
Yunanistan, 4, 9, 39, 40, 48, 62, 69, 70, 71, 79, 88
Yüksekköy, 42

Z

Zımmi, 19

EKLER

BELGELER

BELGELERİN LİSTESİ

- 1-YA-HUS,1323, 492/127
- 2-YPRK. UM,1323, 232/83
- 3-YPRK. ASK, 1321, 200/96
- 4-YPRK. UM,1326, 81/77
- 5-DH. MUI,1327, 30/48
- 6-YA. HUS,1323, 492/102
- 7-YPRK. UM, 1323, 77/9
- 8-YPRK. UM, 1323, 77/9
- 9-ZD,1323, 608/48
- 10-ZD,1324, 77/15
- 11-YPRK. UM,1323, 77/15
- 12-ZD,1322, 342/114
- 13-DH. MUI,1327, 13/42
- 14-YPRK. UM,1323, 75/71
- 15-YPRK. UM,1323, 74/128
- 16-Aydın Vilayet Salnamesi,1323

RÖPORTAJ

Röportaj Eden: Ayşen Koç

Röportaj Edilen: Doktor Ahmet Kasımoğlu

Röportaj Yeri: Ahmet Kasımoğlu'nun Çarşı Mahallesindeki Evi

Röportaj Tarihi: 24.05.2004, saat:16.⁰⁰

Röportaj Edilenin Doğum Yeri ve Tarihi, Manisa, 1908

Röportaj Konusu: İşgal'den Önce Manisa.

A. Koç : - Hatırladığımız andan itibaren Manisa hakkında bilgi verir misiniz ?

A. Kasımoğlu : - Yunanlılar gelmeden önce Rumlar iyi komşuydu. Rumlarla birlikte aynı mahallede otururduk. Mahallede bir de Rum kilisesi vardı. Bizim evde Rum işçiler vardı. Rum evleri bizimkilerle aynıydı, yemekleri de aynıydı. Ama domuz beslerlerdi, domuzda yerlerdi. Şarapları güzel olurdu. Fıçılarla şarapları olurdu. Şaraplar evlerde ve şaraphanelerde bulunurdu. Paskalya olduğu zaman çörek yaparlardı. Yumurtaları boyarlardı. Bize de bir yıl kırmızı yumurta ve çörek getirmişlerdi. Güzel bağları vardı. Muradiye'den sonra Gediz etrafında Kostak Ağa'nın büyük bir bağı vardı. Orada Rum işçiler çalışırdı. Pamuk tarlaları vardı. Bu tarlalarda Ermeni ve Rum kadınlar çalışmaya gelirdi. Rumların çoğu çiftçi ve bağcıydı.

Karaköy'de sebze pazarı olurdu. Türk, Rum, Ermeni herkes oradan alışveriş yapardı. Perşembe günleri pazar olurdu. Pazara sadece erkekler çıkardı. Rumlar Türkçe konuşuyordu. Çok çocukları olurdu. Aileleri hep çok kalabalıktı. Türklerle Rumlar pek evlenmezlerdi. Ama kız güzelse alınır, Müslüman yapılırdı. Ama Türkler kızlarını Rumlara vermezlerdi. Rum kızlar serbest olduklarından bizimkilerle görüşür, evlenirlerdi ama bizim kızlar kimseyle görüşemezdi.

Evleri çok temizdi. Evlerinde kuyu bulunurdu. Çiçekleri olurdu. Kadınlar kapı önlerinde otururlar, başları açık gezerlerdi. Evleri tek katlı ve bahçeliydi. Zenginler daha büyük evlerde yaşıyorlardı.

Bizim mahalledeki Rum çocuklarla boncuk oynardık. Renkli boncukların bir deliğe sokulmaya çalışıldığı bir oyun.

Malta'da büyük bir kilise vardı. İçinde kabirleri de vardı. Ölülerini elbiseleri ile gömüyorlar, makyaj yapıyorlardı. Yüzleri açık olurdu. Bir keresinde cenaze merasimlerini seyretmeye gitmiştik arkadaşlarla.

Rum kadınlarda bizimkiler gibi makarna keserlerdi. Toplanırlar şarkılar söyleyerek iş yaparlardı. İhtiyarlarına baba derlerdi. Zengin bir Rum vardı. Trıngacı derlerdi ona.

Mahallede bakkal Yorgi vardı. İçki, ev eşyası, kırtasiye, aradığın her şey vardı. İki katlıydı. Üstü ev altı dükkân. Ne ararsan bulurdun. Manisa yanmadan önce bizim eve gelip bakkal Yorgi haber vermişti, kaçın evleri yakacaklar diye. Bizde dağa kaçmıştık diğerleri ile birlikte. Sonra işgalciler Kırtık deresinde yok edildi.

Horozköy'de küçük meyhaneler vardı. Gençler içki içmeye oraya giderlerdi.

A. Koç : - Peki Yahudiler ile ilgili hatırladıklarınız nelerdir?

A. Kasımoğlu : - Yahudi doktorlar vardı. Bir keresinde hasta olmuşum. Belediye'nin doktoru getirilmişti. Yahudi doktor, iyileştim. Sonra Yahudiler merasimlerini gizli yaparlardı. Kimseyi almazlardı içeri. Bir keresinde biz gittik arkadaşlarla bizi bulunca, kovmuşlardı. Sünnetlerini hamam yapardı.

A. Koç : - Ermenilerle ilgili bir şeyler hatırlıyor musunuz?

A. Kasımoğlu : - Onların mahallesi bize uzaktı. Onları pek bilmiyorum.

A. Koç : - Teşekkür ederim.

A. Kasımoğlu : - Rica ederim.

RESİMLER

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim 1: 18. yy.da Manisa

Resim 2: 19. yy.da Manisa

Resim 3: 20. yy.da Manisa

Resim 4: İdadi Şahane

Resim 5: Sultan Köşkü

Resim 6: Manisa'da eskiden Hıristiyanların oturduğu bir mahalle.

Resim 7: Kasaba demiryolu köprülerini tahrip etmek için hazırlanıp teröristlerden tutuklu Rupen Kabakyan ve Bozoğlu Vahan'ın Manisa'daki evlerinde yapılan kazılar sonunda ortaya çıkan dinamitler.

Resim 8: Alyans okulu tarafından açılan çıraklık kurslarında eğitim gören Yahudi kızlar tarafından dokunan kürsü örtüsü. Seccade şeklindeki bir kürsü örtüsü Gördes ilmiğiyle dokunmuştur. Sütunlar Kudüs tapınağının dört sütununu, kandil havralarda yanan ebedi aşığı, eller Tanrı'nın korumasını simgeliyor.

Resim 9: Manisa, Terzibaba yatarında bulunan bir mezar taşı.

Resim 10: XIX. yy.da Manisa